

Valorizacija kulturnog krajobraza Rijeke dubrovačke

Belamarić, Joško; Šverko, Ana; Belamarić, Igor

Authored book / Autorska knjiga

Publication status / Verzija rada: **Published version / Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)**

Publication year / Godina izdavanja: **2021**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:254:155565>

Download date / Datum preuzimanja: **2025-04-01**

Repository / Repozitorij:

[PODEST - Institute of Art History Repository](#)

Kulturni krajobraz

An aerial photograph of Dubrovnik, Croatia. The city is built on a peninsula, with a large mountain (Mount Srđ) in the background. The city is surrounded by the sea, and a river (the Neretva) flows through the city. The image shows the dense urban layout, the harbor, and the surrounding natural landscape.

Rijeke dubrovačke

Valorizacija
kulturnog
krajobrazza
Rijeke
dubrovačke

Institut za povijest
umjetnosti, 2021.

Sadržaj			
1	Uvod: opis i stanje zatečenog područja ⁶	3.3.1	Zaštita priobalnog pojasa ⁷⁸
1.1	Poetika Omble ¹⁸	3.3.2	Zaštita kulturne baštine ⁷⁹
		3.3.2.1	Stvaranje informativno-prezentacijsko-edukacijskih sadržaja ⁷⁸
		3.3.2.2.	Unapređenje suradnje s lokalnim stanovništvom ⁸¹
2	Identifikacija i inventarizacija pojedinačnih elemenata prirodne i kulturno-povijesne baštine ²⁵	3.3.2.3	Zaštita kulturnog krajolika i vizualno-estetskog integriteta područja značajnog krajobraza Rijeke dubrovačke ⁸²
2.1	Rijeka Ombla s otočićem ²⁷		
2.2	Rijeka dubrovačka i uska obalna linija ³⁰		
2.3	Ljetnikovci i vrtovi ljetnikovaca ³²	4	Osvrt na originalno rješenje o zaštiti iz 1964. i smjernice za prijedlog novog rješenja ⁸⁴
2.4	Sakralna baština ⁶⁰		
2.5	Infrastruktura na području Rijeke dubrovačke ⁶¹		
2.5.1	Trasa željeznice ⁷⁰		
2.5.2	Trasa vodovoda ⁷¹	Prilog	Karta kulturnih dobara na području Rijeke dubrovačke (ljetnikovci i sakralni spomenici) ⁸⁴
3	Ciljevi i mjere zaštite prirodnih i kulturno-povijesnih vrijednosti značajnog krajobraza Rijeke dubrovačke ⁷³		Literatura ⁸⁷
3.1.	Vizija i strateški ciljevi ⁷⁴		
3.2	Zoniranje prostora ⁷⁷		
3.3	Ciljevi i mjere zaštite ⁷⁷		-

Landscape is the beloved face of the country.
(J. Ruskin, Lectures on Art, 1870)
Le leggi son, ma chi pon mano adesse?
(Dante Alighieri, Purgatorio, XVI, v. 97)

Uvod:
opis i stanje
zatečenog
područja

Prepoznavanje i zaštita vrijednosti kulturnog krajobraza nužni su za očuvanje i unaprjeđenje identiteta prostora. Što je autentični prostor visokog stupnja prirodnih ili ljudskim djelovanjem oblikovanih vrijednosti više nagrižen neadekvatnim intervencijama, to je kompliciranije izlučiti elemente koji su nužni za očuvanje cjeline, i teže prepoznati efikasne mjere zaštite. Rijeka dubrovačka je primjer upravo takva prostora, čija zaštita i provođenje mjera zaštite zahtijeva – ali i zaslužuje – naročitu pažnju, i poziva na stručno utemeljeno zoniranje.

Rijeka dubrovačka (Ombla) duboki riječno-morski fjord okružen visokim brdima započinje na istočnoj strani gruške luke. Dug 5 km, širok 200-400 m, sjeverozapadno od Dubrovnika – zapravo je potonulo ušće rijeke

Omble (antički Arion), koja se već 1169. spominje kao Rijeka. Ona nije samo prirodni fenomen. Tridesetak metara od izvora rijeke Omble nalazi se mali slap (i sam slap nije prirodni fenomen) visine 70-ak cm, nakon kojeg Ombla teče 5 km dugačkim zaljevom Rijeke dubrovačke do Komolca. Smatra se stoga da je njezin vodotok dugačak samo 30 metara i da je po tome Ombla najkraća rijeka na svijetu. Njezin riječni otok izmjenjuje se s morem koje plima tjera u duboki zaljev, a oseka ga lijeno iz njega povlači. Vanjskim, južnim dijelom, pripada dubrovačkoj luci, Gružu. U unutrašnjem dijelu ima snažna krška vrela.

Zavod za zaštitu prirode Hrvatske u Zagrebu izdao je 19. prosinca 1964. rješenje br. 164/2 kojim je Rijeka dubrovačka proglašena *rezervatom prirodnog*

Postojeći obuhvat značajnog krajobraza Rijeke dubrovačke.

predjela, a danas je zaštićena kao *značajni krajobraz* koji predstavlja morem potopljenu riječnu dolinu kojom teče rijeka Ombla i koji čine specifične biološke i ekološke osobitosti. Jedno je od dvanaest takvih područja različite kategorije zaštite, koji prema Zakonu o zaštiti prirode (»NN«, br. 80/13, 15/18, 14/19 i 127/19) zavrjeđuju posebnu zaštitu radi očuvanja biološke i krajobrazne raznolikosti, svoje osjetljivosti ili radi znanstvenog, kulturološkog, estetskog, obrazovnog, gospodarskog i drugog javnog interesa. Zaštićena područja su prema Međunarodnoj Zajednici za zaštitu prirode (IUCN) »jasno definirana područja koja su priznata sa svrhom i kojima se upravlja s ciljem trajnog očuvanja cjelokupne prirode, usluga ekosustava koje ona osigurava, te pripadajućih kulturnih vrijednosti«. Prema značaju pojedinog područja – a posredno i visini razine zaštite – uobičajena nacionalna kategorizacija dijeli ih na stroge rezervate, nacionalne parkove i parkove prirode, zaštićene krajobraze i objekte prirode. Njihova uloga je višestruka: očuvanje kompletnosti prirodnih struktura unutar odabrane zone, očuvanje ideala o izvornom (premda, primjerice, u Europi ne postoji

potpuno netaknuti ekosistem), ali i kao živi lakmus papir na kojem se očitavaju promjene koje su drugdje teže uočljive. Potonje nam je izrazito važno u doba izraženih klimatskih promjena kojima svjedočimo. Uz klasične nacionalne zaštite, najveća *nova* mreža zaštite na svijetu – Natura2000 – uspostavljena je upravo u Europi kroz posljednja tri desetljeća, a odnosi se na morska i kopnena staništa, te područja od iznimne važnosti za ptice. Prema Zakonu o zaštiti prirode (»NN«, br. 80/13, 15/18, 14/19 i 127/19) značajni krajobraz je »prirodni ili kultivirani predjel velike krajobrazne vrijednosti i bioraznolikosti i/ili georaznolikosti ili krajobraz očuvanih jedinstvenih obilježja karakterističnih za pojedino područje«.

Značajni krajobraz Rijeka dubrovačka ujedno je i najveće je prigradsko naseljeno područje grada Dubrovnika. Obuhvaća dva gradska kotara: Komolac i Mokošicu. Čine je naseljena mjesta Čajkovići, Čajkovicica, Knežica, Donje Obuljeno, Gornje Obuljeno, Komolac, Mokošica, Nova Mokošica, Petrovo Selo, Pobrežje, Prijedor, Rožat, Sustjepan i Šumet. Zaštićeno područje prirode nalazi se pod znatnim pritiskom izgradnje.

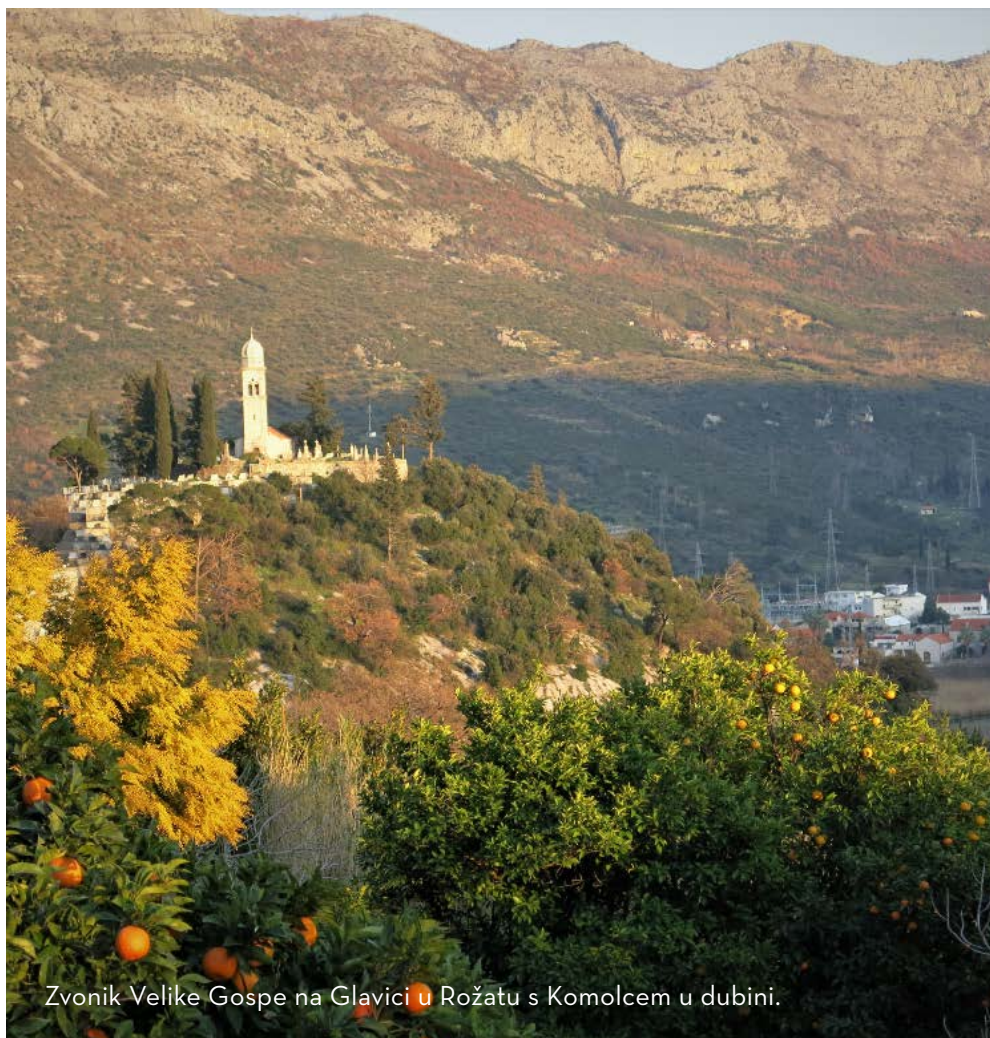
Raznolikost gradskih prostora, aleja i šuma, parkovnih površina i starih vrtova, sportskih terena i igrališta za djecu, poljoprivrednih površina, biotopa, groblja i privatnih okućnica sastavni su dijelovi grada Dubrovnika kakvog danas vidimo. Poznavanje postojećeg stanja i konteksta njihova povijesnog nastajanja omogućuje nam kvalitetnije usmjeravanje budućeg razvoja pojedinačnih gradskih predjela. Poznavanje *aktera* u prostoru i njegove *prirodne osnove* elementarno je za unošenje bilo kakvih planiranih promjena. S jedne strane istraživanje postojećih prilika možemo usmjeriti prema opisu općih urbanističkih karakteristika (namjenom, stupnjem izgrađenosti prostora), dok s druge pozornost pridajemo općim prirodnim značajkama (geološka i pedološka podloga, raspon vegetacijskih struktura, »prirodnost« područja). Ova dva navedena glavna sloja zajedno se projiciraju u trećemu – u kompletnoj slici *urbanog krajobraza*.

Stoga je nužno Rijeku dubrovačku štiti kao povijesni urbani krajolik, s punom sviješću o njezinoj isprepletenoj prirodnoj i kulturnoj baštini. Povijesni urbani krajolik uključuje topografiju, geomorfologiju i prirodne fenomene; izgrađeni okoliš, povijesni jednako kao i suvremeni, infrastrukturu, javni prostor, prostorne sadržaje i organizaciju, kao i vizure i druge elemente urbane strukture. Jednako tako taj širi pristup uključuje i društveno i kulturno djelovanje i vrijednosti, ekonomske procese i nematerijalne dimenzije baštine, kao izraze različitosti i identiteta. Jer, upravo dubrovački ljetnikovci sa svojim perivojima daju biološkim i ekološkim specifičnostima Rijeke dubrovačke jednako vrijedan baštinjeni sloj. Rijeka dubrovačka bijaše omiljeno ladanje dubrovačke vlastele oko čijih se ljetnikovaca razvilo deset naselja. *Palazzi di delizie* ogledali su svoja gotička, renesansna i barokna pročelja izravno na vodenoj površini. Rijeci su pružali svoje terase, skale, orsane, »pavijune«. Podignuti su na

pretpostavci neodvojiva jedinstva arhitekture, vrtova i krajolika, čemu su najviše pridonijeli trjemovi i lođe. Osobito su karakteristični okrugli i osmerostrani kameni stupovi uz rubove šetnica, koji su na popločanim terasama pred ljetnikovcima i kudama nosili odrine drvenih gredica sa sjenicom vinove loze. Polazište za obnovu i revitalizaciju zapuštenih perivoja, i onih koji nisu u funkciji, je Firentinska povelja o povijesnim vrtovima ICOMOS-IFLA iz 1982. godine.

Usprkos činjenici da je Rijeka dubrovačka stavljena pod zaštitu odlukom od 19. prosinca 1964., prostor je u međuvremenu znatno izmijenjen i devastiran, naročito u obalnom pojasu i pomorskom dobru. Njegova je vrijednost dodatno degradirana neumjerenom urbanizacijom i nelegalnom gradnjom, čime su ugroženi njegovi razvojni potencijali.

U Komolcu, na lijevoj obali Rijeke, oblikovana je velika ACI marina Dubrovnik uz koju dominira dvorac obitelji Sorkočević. Po monumentalnom stubištu koje s mora vodi do terase, široke galerije oslikane mitološkim prizorima i saloče, ljetnikovac je dobio i pučki naziv Skala. U zidovima srednjovjekovne crkve sv. Duha na starom groblju ugrađeno je nekoliko starohrvatskih pleternih ulomaka. Na izvoru blizu Komolca postojala je ustava s mlinovima koje je usavršavao Paskoje Miličević. On je ondje sagrađio kapelu Navještenja (1480.) – moguće na mjestu nekog ranijeg svetišta, nimfeja ili sl. – te rafineriju bakra (1507.). U 19. stoljeću podignuta je marakantna zgrada s mlinovima, a potom u blizini i mala tvornica tjestenine. Nasuprot Sorkočevićeva ljetnikovca smjestilo se na brdu naselje Rožat. Ovo malo mjesto poetična imena nalazi se na pristranku piramidalnog brda s crkvom na vrhu, odakle se pruža divan pogled prema šumetskoj dolini. U Mokošici, danas prigradskom dubrovačkom naselju (jednom od paradigmatičkih primjera soc-realističkog arhitektonsko-urbanističkog

Zvonik Velike Gospe na Glavici u Rožatu s Komolcem u dubini.

projektiranja, za koje aktualni GUP traži da ga se »humanizira«, nižu se ljetnikovci Bunića, Zuzorića, Ranjine, te Gučetić–Đurđevića (u kojemu je u noći na 18. siječnja 1814. održano posljednje vijećanje dubrovačke vlastele protiv Francuza), a u blizini je i ljetnikovac Zamanjića. U Petrovu selu su ruševine srednjovjekovne crkve sv. Pankracija.

Na obali u Rožatu nalazi se franjevački samostan pohođenja B. D. Marije podignut 1393., a rekonstruiran početkom 18. st. Klaustar je iz 1585. godine. Na brežuljku poviše naselja je crkva sv. Marije uz koju su benediktinci iz Monte Cassina bili u 12. st. podigli samostan. Kraj Rožata nedaleko od izvora Rijeke dubrovačke je ljetnikovac Rastić (»Donovina«), s dugom terasom, gdje se povrtlarstvom i poljoprivredom bavio Džono Rastić kujući latinske stihove, kao i njegov prijatelj Đuro Hidža, prevodilac Horacija, Vergilija i Ovidija, u svom zatonskom ljetnikovcu.

Ljetnikovci dubrovačke vlastele i pomoraca podignuti su i u Batahovini (Kabužić-Bunićev, Stayev u kojemu je danas radionica Hrvatskog restauratorskog zavoda) i Čajkovićima (Božidarevićev). Nasuprot Mokošici, na desnoj strani Rijeke, gdje je nekada prolazila uskotračna pruga prema Popovu polju i Sarajevu, smjestio se Sustjepan sa romaničkom crkvom sv. Stjepana (11.-12. st.).

O ukidanju kategorije »značajnog krajobraza« Rijeke dubrovačke vodi se tiha rasprava gotovo dva desetljeća. Među najnovijim prijedlozima izmjena i dopuna Generalnog urbanističkog plana Dubrovnika u čl. 5, poglavlja 7. (O uvjetima uređenja posebno vrijednih područja) »predlaže se izvršiti ponovno vrednovanje te ovisno o rezultatima vrednovanja razmotriti eventualnu promjenu obuhvata ili promjenu kategorije sljedećih područja: 1. Značajni krajobraz – Rijeka dubrovačka«.

Razlog je više nego evidentan već samim pogledom na kartu ili satelitski snimak: unutar zaštićene zone od nekih 300-tinjak hektara urbanizirana je skoro trećina – naselja »krađu« 80-ak hektara tzv. *procijedne površine* zapečaćivanjem terena zgradama, prometnicama i slično. Cilj ove studije je pridonijeti povećanju zone obuhvata zaštite i osnaženju zaštite kroz valorizaciju kulturnog krajobraza.

Zapušteni prostori Rijeke dubrovačke.

Rožat u pogledu iz nekadašnjeg Sorkočevićevog ljetnikovca (Skala) u Komolcu, s marinom kapaciteta od 380 vezova i 120 suhih vezova izgrađenih u posljednjih tridesetak godina.

Mokošica, s 8000 stanovnika, smatra se jednim od najgušće naseljenih gradskih kotara u Hrvatskoj.

Jedno od ilegalnih odlagališta smeća.

Središte Nove Mokošice.

Ljetnikovac Antuna Sorkočevića - Skala.

Područje Rijeke dubrovačke smatra se gospodarski nerazvijenim, pa čak i u granama gospodarstva kao što su poželjni zdravstveni turizam i

ribarstvo. No najveći nedostatak je neiskorištenost potencijala za formiranje ugodnog prostora za život stanovnika Dubrovnika.

U prostoru manjka kulturnih, društvenih, sportsko-rekreacijskih i drugih javnih sadržaja, a svojim položajem, ljepotom i zaštićenom obalom predstavlja izniman razvojni potencijal. Mjere za pravilno korištenje prostora Rijeke dubrovačke uključuju stvaranje informativno-prezentacijsko-edukacijskih sadržaja koji bi razvoj prostora temeljili na očuvanju baštinjenih materijalnih i nematerijalnih vrijednosti u prostoru. Jedan od preduvjeta za takav pristup je obrazovanje i podizanje nivoa svijesti o vrijednosti ovog područja. Ulaganje u zaštitu i revitalizaciju Rijeke dubrovačke doprinijelo bi rasterećenju zaštićene povijesne jezgre grada Dubrovnika stvaranjem novog, kvalitetnog javnog prostora.

U okviru analize Prostornog plana uređenja Grada Dubrovnika, u osobito vrijedan predio-prirodni krajobraz uključuju se, između ostalog, stjenoviti obronci Rijeke dubrovačke kao istaknuti i geomorfološki specifičan prirodni predio, pod kultiviranim krajobrazom smatraju se terasirana tla s poljoprivrednim kulturama u Rijeci dubrovačkoj, kao i povijesni vrtovi i perivoji, tj. vrtne arhitektonski uređeni prostori osobite vrijednosti koje sadrže ladanjski sklopovi u Rijeci dubrovačkoj kao i njihov ozelenjeni okoliš. Osim općih mjera da je sve navedene lokalitete potrebno zaštititi, Prostornim se planom ne propisuju daljnji detaljniji postupci, pa je zbog toga Plan upravljanja područjem Rijeke dubrovačke s propisanim mjerama zaštite nužan alat za zaštitu i afirmaciju preostalih baštinjenih vrijednosti ovog prostora. Cilj zaštite krajolika jest integralno čuvati, revitalizirati i održavati njegove kulturne i prirodne vrijednosti. Stoga svi zahvati u krajoliku trebaju uvažavati i uključivati očuvane značajke, a unošenje novih elemenata i struktura mora biti primjereno njegovim obilježjima i kulturnom značaju. Vlada Republike Hrvatske podupire pokretanje aktivnosti na pripremi Integriranog projekta Rijeka dubrovačka – uređenje obalnog pojasa i rive, s

pripadajućim pješačkim, biciklističkim i cestovnim prometnicama i pristaništima za brodski prijevoz, te pratećim sadržajima u Gradu Dubrovniku. S obzirom da je planiranje i oblikovanje cestovne infrastrukture važan element u slici Rijeke dubrovačke, potrebno je naročitu pažnju posvetiti vizualnoj osjetljivosti krajolika.

Rijeka dubrovačka nalazi se danas na prijelomnici s obzirom na čitav niz novih planova koji su već ucrtali novu mrežu komunikacija, proširenja građevinskih zona, proširenje ACI-jeve marine u Komolcu, čemu treba dodati dugogodišnje probleme: odlaganje šuta, smeća, zemlje, glomaznog otpada pored rijeke, potoka i izvora pitke vode, problem Grabovice koja se

nalazi u III. vodocrpilišnoj zoni Omble, betoniranja obala, nasipanje rijeke, ubrzanje gradnje suhih marina. S obzirom na broj pojedinačno zaštićenih spomenika, i neprijepornu kulturno-povijesnu i prirodnu vrijednost koju Rijeka posjeduje, mišljenja smo, bez obzira na akumulirane rane i brazgotine koje se nastale tijekom zadnjih dvjesto, a naročito u posljednjih pedesetak godina, da još uvijek ima mnogo smisla da se čitav prostor registrira, brani i čuva i kao zasebna cjelina od najvišeg nacionalnog interesa. Kakvo je stanje i kakve su perspektive »zaštićenog krajolika Rijeke dubrovačke« – 56 godina od Prelogove sintagme: *Baština bez baštinika?* S obzirom na nekontroliranu izgradnju, na čitav niz planova nove mreže komunikacija i proširenja ACI-jeve marine u Komolcu, te na betonizaciju obale... Rijeka dubrovačka danas se nalazi na (zadnjoj?) prijelomnici. U prostoru Rijeke naći ćemo niz antologijskih primjera arhitektonskih i urbanističkih promašaja, brzopleitosti i potpune bezosjećajnosti, te nerazumijevanja onoga što čini *genius loci* toga u mnogo čemu jedinstvenog povijesno-kulturnog i prirodnog ambijenta. Institut za povijest umjetnosti prihvatio se izrade ove konzervatorske studije u kojoj se valorizira kulturni krajolik Rijeke dubrovačke i predlažu određene mjere zaštite, bez iluzija da je moguće preko noći – nabrajajući te prijedloge – parirati desetljećima neodrživog upravljanja ovim prostorom. Najnoviji prijedlozi izmjena i dopuna Generalnog urbanističkog plana Dubrovnika djelomično nude nade u nove, inovativne načine upravljanja prostorom i njegove stvarne zaštite. U međuvremenu su, međutim, porasla očekivanja ljudi koji tu žive i koji tu dolaze, da se ispišu nova pravila održavanja i restauracije tog okoliša u kojemu je ne baš tako davno postojala najveća »zbirka« povijesno važnih vrtova, gdje se mogla razumjeti i ispisati povijest pet stoljeća razvoja dubrovačke hortikulture, relevantne ne samo u nacionalnim nego i u europskim okvirima.

Naravno, Dubrovnik je samo jedan od tolikih gradova u kontinuiranom širenju, a bez pokrića u demografskom rastu.¹ Danas je on već konurbacija s Novom Mokošicom (sve bližim naseljem »sekundarnog centraliteta«) – gladna svih prirodnih resursa, bez mnogo razumijevanja za potrebe očuvanja onoga što je preostalo u Gružu, u Rijeci, Komolcu... Na djelu je snažna suburbanizacija čitava prostora. Zasluživalo bi čitavu studiju da se objasni kao je bilo moguće da se u jeku rada na planovima Južnog Jadrana, uz participaciju brojnih važnih urbanista i arhitekata, jugoslovenskih i internacionalnih, pristupi projektiranju jedne Mokošice – satelitskog naselja u neposrednoj blizini Grada, bez ikakvih relacija s poukama lokalne povijesnom gradogradnje i arhitekture. Naselja za koje već niz prostornih planova (uključujući i najnovije prijedloge izmjena i dopuna Generalnog urbanističkog plana Dubrovnika) proklamira potrebu tzv. *humanizacije*. I s punim pravom, ne samo zbog loše socijalno-funkcionalne arhitekture, nego i s obzirom na lošu kvalitetu unutrašnjih prostornih odnosa među zgradama, insuficijenciju komunalne infrastrukture, prometnica, odnos prema neposrednom okolišu, morskoj obali, itd. S druge strane, pažnju moramo pridati izvornim geomorfološkim svojstvima te fjordovske kotline koja je jednom bila proglašena *rezervatom prirodnog predjela*, makar se taj predikat danas, čini se, malo tko usuđuje spominjati. (Ne spominje ga, na primjer, Turistička zajednica grada Dubrovnika u svojim promidžbenim materijalima).

1 Bilo bi normalno da razvoj, širenje gradova, nova izgradnja u prostoru bude u prirodnoj korelaciji s demografskim razvitkom. Paradoks je da istodobno s nevjerojatnim brojevima o uzurpacijama prostora i divljoj izgradnji, svjedočimo svim negativnim demografskim pokazateljima. Vidi: <https://www.dubrovnik.hr/uploads/posts/14175/Demografska-razvojna-strategija-Grada-Dubrovnika.pdf>

Ova studija sugerira novi pogled na prostor Rijeke dubrovačke. Valorizacijom kulturnog krajobraza njezinu se graditeljsku baštinu ne promatra kao izolirane građevine, već kao dio prostorne cjeline integrirane s prirodnim okolišem. Posebno se to tiče sakralnih spomenika i sklopova ladanjske arhitekture. Što se potonjeg tiče, razriješena su pitanja formalnih ishodišta tih ljetnikovaca, problem »dugog trajanja« arhitektonskih tipova koji su prevladali u dubrovačkom krajoliku, razlozi specifične prostorne organizacije i stila, te oblikovanja agrarnog krajolika uokolo njih, ali iznad svega, analize svakoga od njih pojedinačno su pokazale da je ljetnikovac jedinstvo ladanjske kuće i vrta. Simbiotski odnos između arhitekture i prirode predstavljao je svakako najveću vrijednost dubrovačkih ljetnikovaca, jer su oni nastali u neodvojivu jedinstvu arhitekture, vrtova i krajolika. Važnost te tvrdnje, da su struktura arhitektonskog sklopa i vrtova uokolo njega nedjeljivi, ne može se u dovoljnoj mjeri naglasiti. U današnjoj situaciji, kada je većina od tih sklopova jasnija na papiru, u opisima povjesničara umjetnosti nego u konkretnom prostoru, trebamo ih čuvati kao potencijal koji – uz samo malo više svijesti o njihovoj vrijednosti (kulturno-povijesnoj, estetskoj, društveno-gospodarskoj, turističkoj, itd.) – opet može uskrsnuti, kao što je uskrsnuo sklop ljetnikovaca Stay i Bunić-Kaboga na Batahovini, nakon skrupulozno provedenog restauratorskog zahvata kojim je barem taj ulomak prostora Rijeke, baš na njenom jugoistočnom ulazu, djelomično vratio prvotni lik i utisak. Svaki od tih sklopova trebao bi biti definiran prema, kako je gore rečeno, precizno označenim »radijusom ozračja«, prema teorijskim postavkama koje je svojedobno izvršno obrazložio profesor Radovan Ivančević.

Najveći broj dubrovačkih ljetnikovaca danas se doima poput napuštene pozornice, kako piše Nada Grujić, »i samo se još riječima mogu dočarati izgubljene ljepote dubrovačke okolice u kojoj je jedna velika kultura ostvarila mit

Ljetnikovac Bobali na Mirinovu s odlagalištem smeća u pozadini.

o životu u prirodi«. U prostoru kakav je danas, snažan alat u očuvanju prirodnih i kulturno-povijesnih vrijednosti prostora, ali i u redukciji pritisaka kojima je Rijeka dubrovačka izložena, vidimo u obrazovanju i podizanju nivoa svijesti o vrijednosti područja i o njegovu održivom razvoju, u suradnji s lokalnim stanovništvom, u unapređenju i stvaranju informativno-prezentacijsko-edukacijskih sadržaja, sustavu ambijentalne higijene (u prvom redu racionalnim upravljanja otpadom), te poticanju suradnje sa domaćim i stranim organizacijama. Kroz poglavlja posvećena ljetnikovcima s vrtovima Rijeke dubrovačke, sakralnoj baštini te trasi željeznice i vodovoda, integralno se prikazuju ključni spomenički kompleksi koji su danas točkasto razasuti po području Rijeke dubrovačke. U prostoru koji je najvećim dijelom izgubio nekadašnju koheziju, odnosno sliku usklađenog reda, predlažemo povezivanje očuvanih elemenata kulturnog krajobraza Rijeke dubrovačke tematskim stazama i pripadajućom signalizacijom kao prvim konkretnim korakom u očuvanju prostora. Vjerujemo da bi to moglo, postupno, generirati zaštitu i obnovu samih pojedinačnih kulturnih dobara, kao i prostora koji ih okružuje. Vjerujemo da se upravo naručivanjem ove studije njihove valorizacije – od naručitelja Upravnog odjela za zaštitu okoliša i prirode Dubrovačko-neretvanske županije – poduzima jedan od ključnih koraka za dopunu registracije zaštite Rijeke dubrovačke temeljem Zakona o zaštiti prirode u kategoriji zaštićenog krajobraza. Za dobivanje kompletne slike postojećeg stanja bila bi potrebna uspostava Katastra zelenih površina – kako spontanih, zapuštenih i prirodi manje ili više bliskih, tako i onih kultiviranih. Ovakav Katastar kao alat pruža jasan i jednostavan uvid u točne podatke o lokaciji, površini, sadržaju i stanju određenog prostora pod zelenilom, odnosno u značajke zaštićenih biljnih vrsta i geoloških, botaničkih i pejzažnih značajki grada. Također, Katastar daje priliku utvrđivanja financijske vrijednosti gradskih javnih

površina pod biljnim pokrovom, kao i nedostataka u strukturi i oblikovanju urbanog prostora grada Dubrovnika.

Glavni ciljevi formiranja Katastra zelenih površina na području obuhvata ove studije su: organizacijski razvoj u svrhu boljeg upravljanja raspoloživim resursima (njega krajobraza), dugoročno i održivo planiranje ukupnih radova na održavanju, nadzor nad učincima održavanja javnog biljnog pokrova i njegovo unaprjeđivanje, širenje svjesnosti i usmjeravanje pažnje građana i posjetitelja o potrebi čuvanja, njegovanja i razvijanja biološke raznolikosti i kulturno-prirodne baštine, kao i isticanje novih urbanih vrijednosti Dubrovnika koje doprinose njegovom turističkom imidžu – jačanje promidžbe na lokalnoj, nacionalnoj i europskoj razini, a sve u vidu poboljšanja općih životnih uvjeta građana.

Snimak vegetacije je osnova za stvaranje vegetacijske karte, a odnosi se na listu biljnih vrsta složenu u tabelu prema pripadnosti pojedinim biljnim zajednicama. Pri ovakvom »snimanju« terena od iznimne su važnosti i podaci o prekrivenosti terena prema pojedinim slojevima u vegetaciji (sloj stabala, grmlja i zeljanica), te razina prisutnosti pojedine biljne vrste unutar odabranog područja za snimak. Vegetacijska karta podloga je za bilo kakvo planiranje unutar zadaća krajobraznog uređenja: ona među ostalim daje uvid u rijetke i zakonom zaštićene vegetacijske komponente krajobraza (uz prethodno poznate lokacije pojedinih zaštićenih biljnih vrsta), te razinu antropogenog utjecaja na pojedine površine. Izrađuje je botaničar-biolog sa specifičnim znanjima i iskustvom u kartiranju vegetacije. Na osnovu ovakve podloge mogu se vršiti kratkoročna i dugoročna predviđanja promjena u zelenom pokrivaču. One se koriste u gotovo svim granama privrede i znanosti vezanim uz prostor: poljoprivredi, šumarstvu, rudarstvu, kao i hidrologiji, urbanoj ekologiji itd.

1.1. Poetika Omble

Rijeka dubrovačka (Ombla; hrvatski *per antonomasiam* Rijeka) je duboki riječno-morski fjord okružen visokim brdima. Dug 5 km, širok 200-400 m, sjeverozapadno od Dubrovnika – zapravo je potonulo ušće rijeke Omble, koja se već 1169. spominje kao *Rijeka*. Usprkos kratkom putu od izvora do ušća, svojom širinom i snagom glasovitog dubrovačkog renesansnog pisca Iliju Crijevića podsjećala je čak na Dunav, neke i na Nil! Serafin Razi ide dalje, pa nam prenosi lokalno vjerovanje: »Neki drže da ta rijeka podzemnim putovima zapravo izvire iz velike rijeke Dunava, što je od

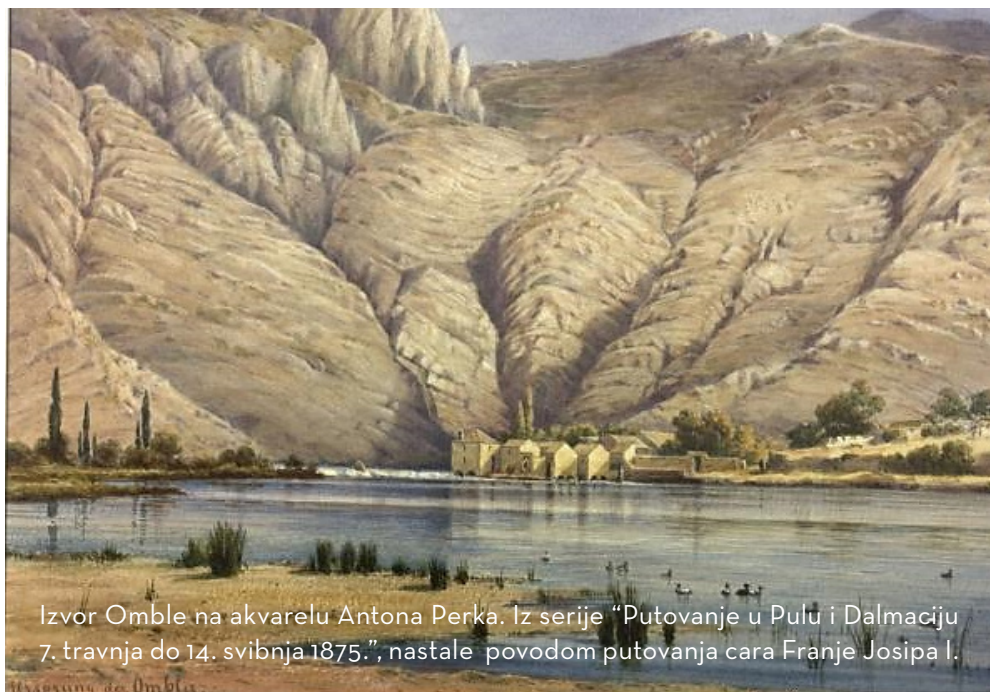

Ljetnikovac Antuna Sorkočevića-Skala.

spomenutih planina udaljena tek nekoliko dana hoda prema sjeveru«. ² Junije Rastić navodi predaju o muzama koje su, protjerane nakon pada Carigrada, pobjegle na obale Tibra, Arna i Brente, znajući se kupati i na izvoru Omble.

Ombla je i rijeka i duboki morski zaljev, fjord i mirno jezero. Arhivski dokumenti ponekad zaljev Rijeka dubrovačke nazivaju Kanalom Omble. U literaturi mnogi autori Rijeku dubrovačku poistovjećuju s mitskim

² O podzemnim kanalima od Dunava do Jadrana piše već Plinije; šibenski humanist Juraj Šižgorić fantazira o kanalu što povezuje Dardanele pred Carigradom i Pukljansko jezero.

Izvor Omble na akvarelu Antona Perka. Iz serije "Putovanje u Pulu i Dalmaciju 7. travnja do 14. svibnja 1875.", nastale povodom putovanja cara Franje Josipa I.

Arionom iz Pseudo-Skilakova *Peripla* (sredina 4. st. pr. Kr.), iako postoje ozbiljne prepreke ovakvom tumačenju. Naime, u *Periplu* nema mjesta u kojem se spominje kako se Arion pretvara u rijeku (zbog nesretne ljubavi). Pod oblikom Arion, prema Mati Suiću, mora se podrazumijevati Drilon (Drim).

Plinije u IX. knjizi svoga *Prirodoslovlja* spominje Ariona, kitarasa, kojega su dupini spasili kad je izabrao da se baci u more da se spasi od mornara koji su ga htjeli ubiti. Ovu priču donosi i Herodot. Ni jedan ni drugi, a ni ostali antički autori koji raspredaju o Arionu, ne spominju riječ Ombla. Ipak, valja imati na umu da ovaj je mit nastao i bio naširoko elaboriran u dubrovačkoj humanističkoj tradiciji. Đuro Ferić (1739.-1820.) piše, na primjer, djelo sličnog karaktera pod naslovom *Periegesis orae Rhacusanae*,

Pri izvoru Omble, fotografija s konca 19. stoljeća.

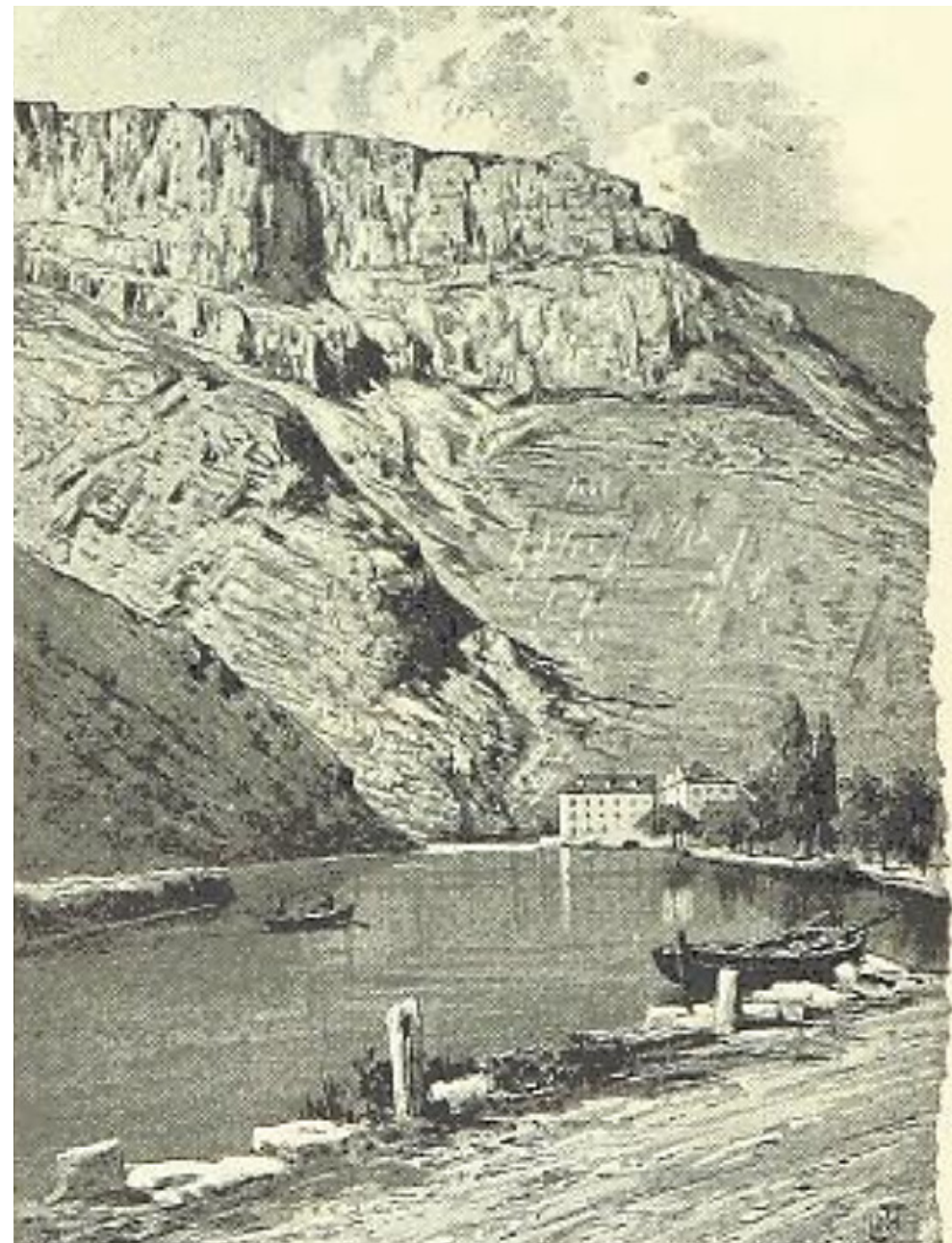
u kojem je opjevao Ariona koji ovjenčava sebi glavu rogozovim lišćem i progovara o ljepotama Rijeke dubrovačke. Mavro Vetranović mu ovako pjeva: »Arione moj ljuveni, / kad valovi stanu mirom / do kraja školja i ti meni / na dupinu prođi s lirom.«

Osobnost Rijeke dubrovačke kao mitskog mjesta čine prije svega prirodne značajke njezina ambijenta: okružena je visokim brdima u čijem ishodištu nalazi se izdašno izvorište rijeke Omble. Jedna od najkraćih rijeka na svijetu, dok je u isto vrijeme njezin podzemni tok jedna od najduljih svjetskih rijeka ponornica. U mitskoj Arkadiji prostorna komunikacija između »svijeta« i same Arkadije je teška ali moguća: Arkadija je udaljena planinska oblast, oblast iza pustinje ili otok – projektirana u neki udaljeni dio poznatog svijeta. Ombla je pak sasvim blizu Gradu.

U bezbroj poetskih varijanti opisuju nam se *loca amoena*, kao raznoliki oblici zemaljskog raja, prizorišta krajolika vječnoga proljeća; osobito je Rijeka dubrovačka »mjesto nad mjestima« (*locus ille locorum*); sve ulomci humaniziranog pejzaža, bogatih ljestvica boja, zvukova i miomirisa, ali s paspartuom od surova balkanskog kamenjara.

Od spomenutog malog slapa Ombla teče 5 km dugačkim zaljevom Rijeke dubrovačke do Komolca. Smatra se stoga da je njezin vodotok dugačak samo 30 metara. U literaturi se k tome ističe da je prosječna količina vode koja izvire na izvoru Omble 24 m³/s, što zadovoljava sve kriterije da Ombla preuzme titulu najkraće svjetske rijeke. Pa ipak, moramo ovdje upozoriti da je slapište Omble formirano na umjetnoj brani što ju je početkom 16. st. podigao znameniti dubrovački inženjer Paskoje Miličević koji je vjerojatno već od 1480-ih godina uživao pravo na izvore i mlinice na njima.³ U molbi Senatu 20. travnja 1504. tražio je da mu se koncesija produži za sljedećih šezdeset godina, jer da kani popraviti mlinove, povišiti vodopad rijeke i osnovati rafineriju bakra koja bi bila – ističe – od velike koristi i za državu i za stanovništvo: bosanska rudača bila bi, naime,

3 Paskoje Mihov Miličević (oko 1440. – Dubrovnik, 1516.) bio je vršnjak Marka Andrijića s kojim ga je najbolje usporediti po značaju graditeljskog opusa. Moguće je da je bio učenik M. Michelozzija za njegova boravka u Dubrovniku 1461.-64. godine. Od 1466. do smrti bio je službeni graditelj i inženjer Dubrovačke Republike radeći na izgradnji utvrda u Dubrovniku i Stonu. Projektirao je lukobran Kaše (1485.), ingenioznim rješenjem, u gradskoj luci; luku Maloga Stona (1491.); kameni most pred vratima od Pila (1505.). Najpoznatiji je po palači Divona, paradigmatom projektu mješovitog gotičko-renesansnoga sloga na hrvatskoj obali. Bavio se i lijevanjem brončanih topova i usavršavanjem pogona vodenica i vjetrenjača, drugim riječima – bio je prvi domaći renesansni moderni inženjer u punom smislu te riječi.

prerađena u Dubrovniku, a ne u inozemstvu.⁴ Tu smionu zamisao zaista je i ostvario udruživši se s Marinom Stjepovim Zamanjićem, koji je u blizini izvora imao ljetnikovac. Ta tvornica (*artificum batirame*) započela je s radom 24. svibnja 1511., a sedam godina poslije, nakon što su podignuta sva postrojenja, iz Italije je doveden majstor tog zanata, uređen otkup sirova bakra od države... Od istanjenih bakrenih ploča izrađivali su se potom kotlovi za kuhanje hrane, za pečenje rakije, kutli za piće i drugi utilitarni predmeti od bakra.

Paskoje je već 1516. umro, pa je država već u lipnju 1522. preuzela sva ta postrojenja, s time da je otkupljena i Zamanjićeva polovina, dočim se Paskojevoj djeci nastavio davati godišnji prihod od 150 perpera i stan na korištenje u velikoj kući na Pilama, sve do isteka koncesije 1568. godine! Lukša Beritić je publicirao isprave iz kojih se vidi da je tu bilo dvanaest većih i manjih zgrada, mlinova i stupa, te da se neke od zgrada imale ime: Sokol (Socho), Romanja (Romagna), Kremenjak (Chremegnach), Stara kula (Torre vecchia), što upućuje na činjenicu da su možda bile dijelom fortificirane.

Nažalost, sklop je bio porušen u drugoj polovici 19. stoljeća. Bilo bi stoga vrlo značajno ako bi se u nekoj prilici arheološki ispitala šira zona prostora na lijevoj obali ispod izvora i eventualno utvrdili tragovi tih renesansnih industrijskih postrojenja. Moguće je (ukoliko sve nije uništeno prilikom gradnje tvornice tjestenine, vjerojatno dijelom na istom mjestu),⁵

4 L. Beritić, Dubrovački graditelj Paskoje Miličević, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 4 (1948): str. 10-11.

5 Tvornica Forno Rolland u vlasništvu Petra I. Orepića i Iva Kisića osnovana 1912. godine. Obiteljsku tvrtku vodio je Kisić: osnova joj je bila tvornica leda, tjestenine i dvopeka s mlinovima na izvoru Omble. (T. Gović, Obitelj Vlaha Kisića

Crkvice Navještenja BD Marije na izvoru Omble.

da bismo pronašli ostatke manufakture slične onoj, arheološki efektno prezentirane, na lokalitetu Kula Gornji ugao, na sjeverozapadnom uglu povijesne jezgre Dubrovnika – dakle usred Grada – gdje su otkrivene ljevaonice iz druge pol. 15. stoljeća, koje spadaju u rijetke sačuvane objekte takve vrste u Europi.

Ljetnikovac Miličevićeva kompanjona Marina Stjepanova Zamagna

početkom 20. stoljeća, *Dubrovački horizonti* 48, Zagreb, 2011., str. 163-196; M. Benić Penava, Proizvodnja električne energije i prehrambena proizvodnja na dubrovačkom području do Drugog svjetskog rata, *Anali Dubrovnik* 52/2 (2014): str. 549-564).

između Mokošice i Obuljena još je sačuvan. Marin je kao diplomat Republike, a svojim špijunskim djelovanjem u korist Španjolske, državi osigurao znatne koristi kod Karla V. Ljetnikovac nije mijenjao vlasnika sve do konca 19. stoljeća.

Najveći broj ljetnikovaca bio je izgrađen u blizini izvora Omble prvenstveno zbog najpodesnije obradive plohe u Rijeci dubrovačkoj i zaštićenosti od vjetrova, ali i zbog blizine ovih paleoindustrijskih manufaktura. Na lijevoj obali Rijeke dubrovačke nalaze se ljetnikovci – još sačuvani ili u ruševnom stanju – obitelji Pozza, Gradi, Zamagna, Bucchia, Gozze, Giorgi,

Caboga i Sorgo. Većina tih plemićkih obitelji, s kućama na Tenturiji, i dalje, uz lijevu obalu Rijeke, u Komolcu, zasijali su svoj kapital u poslove manufakture sukna, odnosno tanjenja bakrenih ploča. Toponim *Tenturija* (od tal. *tintoria* – bojadisaonica) upućuje na manufakturu sukna, vrlo konjunkturu granu dubrovačkog gospodarstva u 15. stoljeću. Za proizvodnju sukna trebalo je dosta vode, jer se vuna najprije prala, potom i sukno prije i poslije bojenja, a valjaonice su pokretane snagom vode; stoga su se radionice za bojenje i ispiranje sukna nalazile na Pilama, u Šumetu i Rijeci dubrovačkoj, na Ombli – uz izvore vode. No ne možemo kazati ništa više od onoga što nam nude povijesne isprave, jer nikakvih tragova suknarske manufakture oko izvora nije sačuvano.⁶

6 O istinskim počecima modernog Dubrovnika ništa ne govori rječitije od pothvata organizacije tekstilne industrije početkom 15. stoljeća. Postoji niz dokumenata iz kojih se prati kako je Dubrovnik početkom 15. st. pokrenuo i proveo ozbiljan zaokret prema proizvodnji tkanina, shvativši da će mu profit biti kudikamo veći ako se tkanine budu proizvodile u samom gradu, umjesto da žive od kupnje i prodaje tuđe. Vidi: J. Belamarić, Urbanistički aspekti prve dubrovačke industrije u 15. stoljeću, u: *Renesansa i renesanse*, (ur.) P. Marković i J. Gudelj, Zbornik Dana Cvita Fiskovića II., Zagreb, 2008., 341-372. Jezgrovit pasus o važnosti dubrovačkog suknarstva, prve manufakturne proizvodnje u Dubrovniku – u okviru male sinteze o Dubrovniku prve pol. 15. st. – vidi u predgovoru Zdenke Janeković-Römer, djelu *Filip de Diversis, Opis slavnoga grada Dubrovnika*, priredila Zdenka Janeković-Römer, Zagreb, 2004., str. 27-28: »U taj su se posao uključili brojni Dubrovčani, od najbogatijih, koji su ulagali kapital, do svih onih radnika u raznim fazama proizvodnje. Brojni su se zapošljavali kao prelci, tkalci, perači, bojadisari, valjači, istezači, grebenari, podstrigači. Republika je zakonima uspostavila red, nadzirala kvalitetu i olakšicama poticala proizvodnju iz koje je izvlačila dobru zaradu. U srednjem su vijeku tkanine bile jedna od najvažnijih roba, pa su se mnogi nastojali priključiti na to vrelo prihoda. Dubrovčani su morali uvoziti sirovine, ali prednost im je bila što su u neposrednoj blizini, u svome zaleđu, imali najvažnije tržište za svoje sukno. Konkurirali su njime i na talijanskim tržištima, u Carigradu, Aleksandriji i drugdje«. Izgradit će

Mokošica početkom 20. stoljeća.

No već se latinski pjesnik Brne Zamagna (1735.-1820.) pita: gdje su nestali
domaća mudrost i znanje, zašto se bolje ne koriste vodeni resursi Omble?

»Zašto, izviruć podno planine, bistri Arion

Žito tek potire vodom, a neće umijećem da nagnan

Hrastovo drvo cijepa i rúde i žice da tanji

Niti od snježnog papira da tanahne listove stvara?»⁷

Sve ovo govorimo da ustvrdimo kako se i ovdje pokazuje izvorni »promi-
skuitet« rezidencijalno-ladanjskih i industrijskih funkcija u istom prostoru
kao što smo to uočili za Gruž u Studiji Baština kao pokretač razvoja....

Ondje – osobito nakon 1525., kada je dubrovačka vlada donijela odluku
o izgradnji velikog brodogradilišta u Gruškoj luci – pratimo rast čitave
uvale kao goleme brodograđevne zone, s čak 9, neki vele i 12-13 brodogra-
dilišta u kojima je moglo u apogeju dubrovačke mornarice sredinom 16.
stoljeća raditi i 1000 kalafata. Taj radnički ambijent nije nimalo smetao
vlasteli da uokolo luke izgradi dvadesetak ljetnih dvoraca i vila. Kao što
živost današnje Gruške luke nipošto ne isključuje, dapače potiče čuvanje,
odnosno potpunu rehabilitaciju ladanjske oaze kakav je bio, primjerice,
Gundulićev sklop, jednako tako konfuzija u prostoru Rijeke dubrovačke
nipošto nas ne smije obeshrabruti u pokušaju rehabilitacije još uvijek sa-
čuvanih ljetnikovaca, pa i onih u ruševinama, poput Rastićeve nedaleko
izvora Omble.

se niz novih radionica na Pilama, Kolorini, Rijeci Dubrovačkoj i Ombli, svugdje
gdje je bilo slatke vode neophodne pri preradi vune i proizvodnji sukna.

7 Više: S. Stojan, *Ombla, vile i vilani: povijest svakodnevice u ljetnikovcima Rijeke
dubrovačke (15. do 19. st.)*, Zagreb – Dubrovnik, 2018.

Sklop mlinica i postrojenja renesansne rafinerije
bakra na izvoru Omble koncem 19. stoljeća.

Fjord Rijeke dubrovačke početkom 20. st.

Identifikacija i inventarizacija pojedinačnih elemenata prirodne i kulturno-povijesne baštine

Vlaho Bukovac, Slap na Ombli.

2.1. Rijeka Ombla s otočićem

Početak pothvata regulacije rijeke, mlinova i izgradnje postrojenja za rafineriju bakra Paskoja Miličevića datira se u 1504. godinu, ali ga isprave u Obli spominju prvi put već 21. siječnja 1487.⁸ Obično mu se pripisuje i kapela *Navještenja* Blažene Djevice Marije, datirana u 1480. godinu, sagrađene, nije isključeno, na mjestu nekog ranijeg svetišta, nimfeja ili sl. Pretpostavka ukazuje na potrebu pažljivijeg istraživanja prostora neposredno uz izvor.

Slavica Stojan koja u svojoj kapitalnoj knjizi o Ombli iz 2018. godine donosi i pregršt antropoloških vijesti i zapažanja o svakodnevnom životu u mlinicama uz sam izvor tijekom proteklih stoljeća, opisuje te mlinove i stupe koje je Republika davala u zakup privatnicima. Bilježi trivijalne i fatalne susrete, često i tragične događaje na tom uvijek vrlo posjećenom mjestu. Protagonisti te dubrovačke svakodnevice bili su ljudi svih društvenih slojeva – žene i muškarci, služavke i gospodari.

Mavro Vetranović pak književnike koji su boravili u Rijeci dubrovačkoj naziva *elikonskom družbom*. Splitski pjesnik Jerolim Kavanjin identificira izvor Omble kao Parnas dubrovačkih književnika u kojem se kupaju Dijana i njezin vile.

Tu boravi i pjeva Džore Držić (1461.-1501.), koji je kao rektor crkve Svih svetih ljetovao na njezinu posjedu u blizini izvorišta Omble. U kući u Rožatu mir je nalazio najveći hrvatski pisac svih vremena, Marin Držić. Zamišljao je izvorište Omble, ali i širi prostor Rijeke dubrovačke kao pozornicu svojih pastirskih igara, a rustikalne prolaznike je pretvarao u nezgrapne i

8 Vidi bilješku 3.

smiješne protagoniste svojih drama. Marin nije tu dolazio poput većine vlastele svojim vlastitim brodicama, ukrašenim filjugama, nego pješice: »Putujem na suho, more mi drago ni« (kao što nije bilo drago ni Petrarcki) – od Grada do Šumeta, prolazeći kroz sela Knežicu i Čajkovicu, do izvora Omble, i brdskim komunalnim putem, do Rožata.

Tu je negdje bila i kuća Nikole Nalješkovića s vrtom i dva orsana. Nedaleko od izvora Omble, u svom ljetnikovcu »na vodi«, boravio je najveći hrvatski epičar Ivan Franov Gundulić (1589.-1638.). I u *Osmanu*, i u pastirskoj igri *Dubravka* tek u opisi krajolika Rijeke dubrovačke, njenih voda. Juniju Palmotiću, najplodnijem baroknom dramatičaru, sudbina nije ostvarila njegove želje, da provede mirnu starost u dokolici u Čajkovićima, u neposrednom Gundulićevu susjedstvu: umro je iste godine kad je braći Caboga »istresao hrpu zlatnika za željeni posjed«.⁹

U svakom slučaju, ovaj prostor apsolutne ljepote, prepun potencijala u prirodoslovnom, arheološkom, povijesno-arhitektonskom i umjetničkom, te povijesno-gospodarskom pogledu, treba istražiti, rehabilitirati i prezentirati na način koji je dostojan najviših kulturoloških predikata koje posjeduje.¹⁰

Nije teško zamisliti da čitav taj prostor oko izvora dobije poseban režim zaštite kojim bi se – uz plaćenu ulaznicu, ali i primjerenu kontrolu kretanja – posjetilac mogao došetati do samog izvora, ući u kapelu, doznati nešto o prošlosti lokaliteta, nadasve o značaju same rijeke i jednog od

9 Vidi poglavlje: »Hrvatska humanistička kolijevka« u knjizi S. Stojan, *Ombla...*

10 Začudo, arheologija nije dosad radila na istraživanju više nego očekivanog antičkog sloja oko izvora Omble i općenito u Rijeci dubrovačkoj, uostalom kao ni u Gružu!

najizdašnjih, a u hidrogeološkom i morfološkom pogledu najimpresivnijih izvora Dinarskog krša, iz kojeg se pitkom vodom snabdijeva Dubrovnik.¹¹

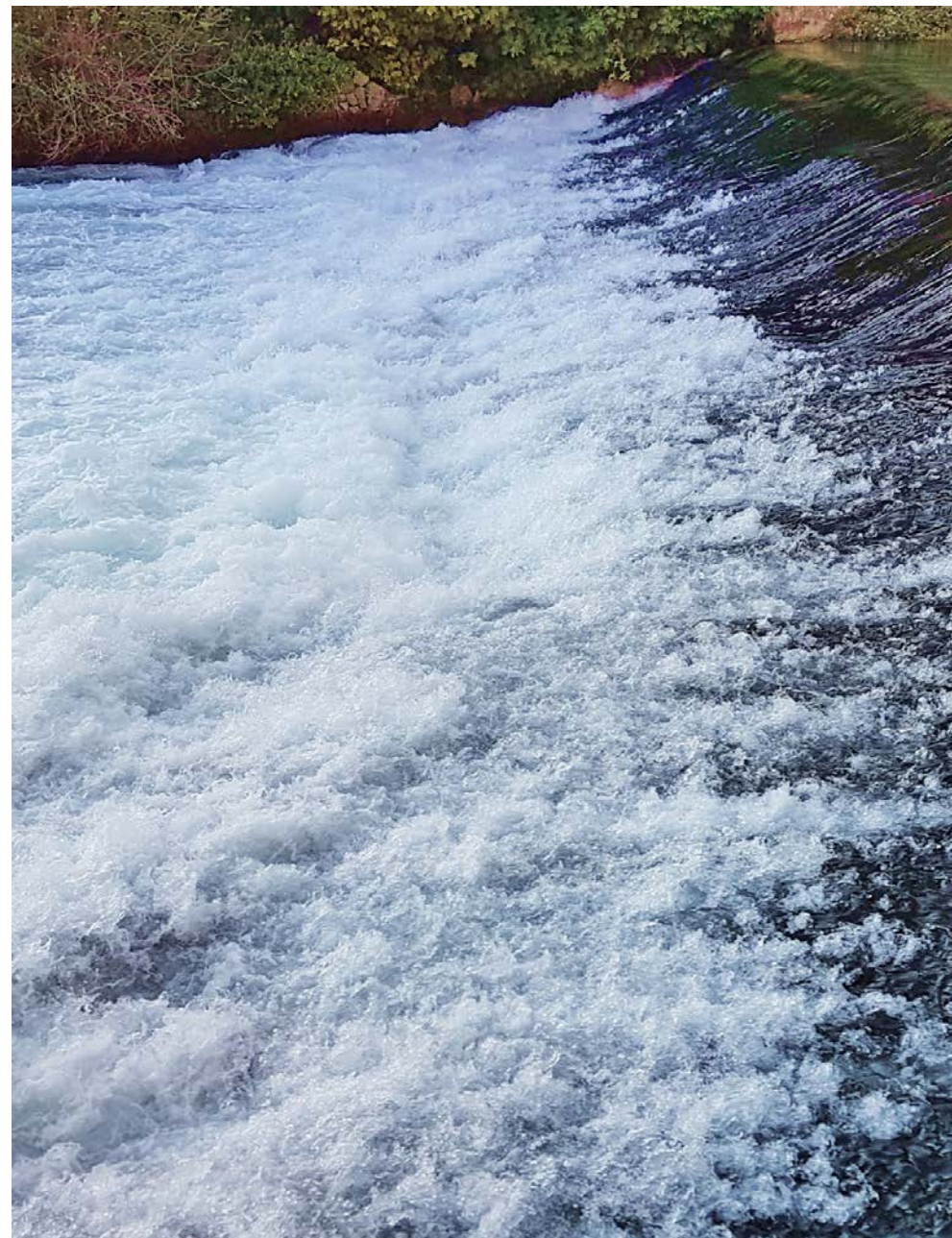
»Izvor je bujan. Navire ispod kršne Bjelotine. Ključa divnom snagom iz dubokog jezerca, Palate. Izvor i jezerce domaći tako skupno nazivlju. U jeseni nakon bujnih kiša izvor tako navri da su Riječani to na svoju označili rekavši: 'Palata je primetla (premetla).' A kako ne bi premetla kad je odušak podzemne vode koju kao oborine upija hercegovački krš, kad je odvirak ponornice Trebišnjice. Podzemni put te ponornice dotle dug je oko 15 kilometara. Rijeka pripada po snazi svoga vrela u one primorske rijeke i izvore koje poji brdsko zaleđe [...] Njezin izvor označen je kao izrazit predstavnik takvih vrela na istočnoj jadranskoj obali. [...] Sva su takva vrela snažna, a riječka Palata, kaže se, najjača na toj obali.«

(Tomislav Macan, Prigodom zaštite Rijeke dubrovačke, u knjizi:

Dubrovnik Martola Dupca, Matica hrvatska, Dubrovnik, 1997., str. 324-325).

Uz kulturološku važnost, argumenti za visoku zaštitu ovog prostora još su snažniji. Slatkovodne cjeline u cijelom su svijetu pod visokim stupnjem ugroženosti, pogotovo u područjima bliže gradovima. U ekologiji je općenito važan pojam »ekoton«: prijelazno područje između dvaju različitih ekosistema ili krajobraza, koji se koristi i za velika područja. Često se ovakvi prostori razlikuju od susjednih, intaktnih ekosistema, a

¹¹ Kažimo i mi ovdje: predložena izgradnja HE Ombla bila bi protivna korištenju cijelog tog kaleidoskopa prirodoslovnih i kulturo-povijesnih potencijala prostora uokolo izvora Omble i sustava Viline špilja, da ne spominjemo da bi se projektom potapanja cijelog špiljskog sustava do razine 7 m ispod ulaza u Vilinu špilju, uništila sva kopnena i vodena špiljska staništa, osim prvih 70-ak metara sustava koji ima preko 3 km špiljskih kanala.

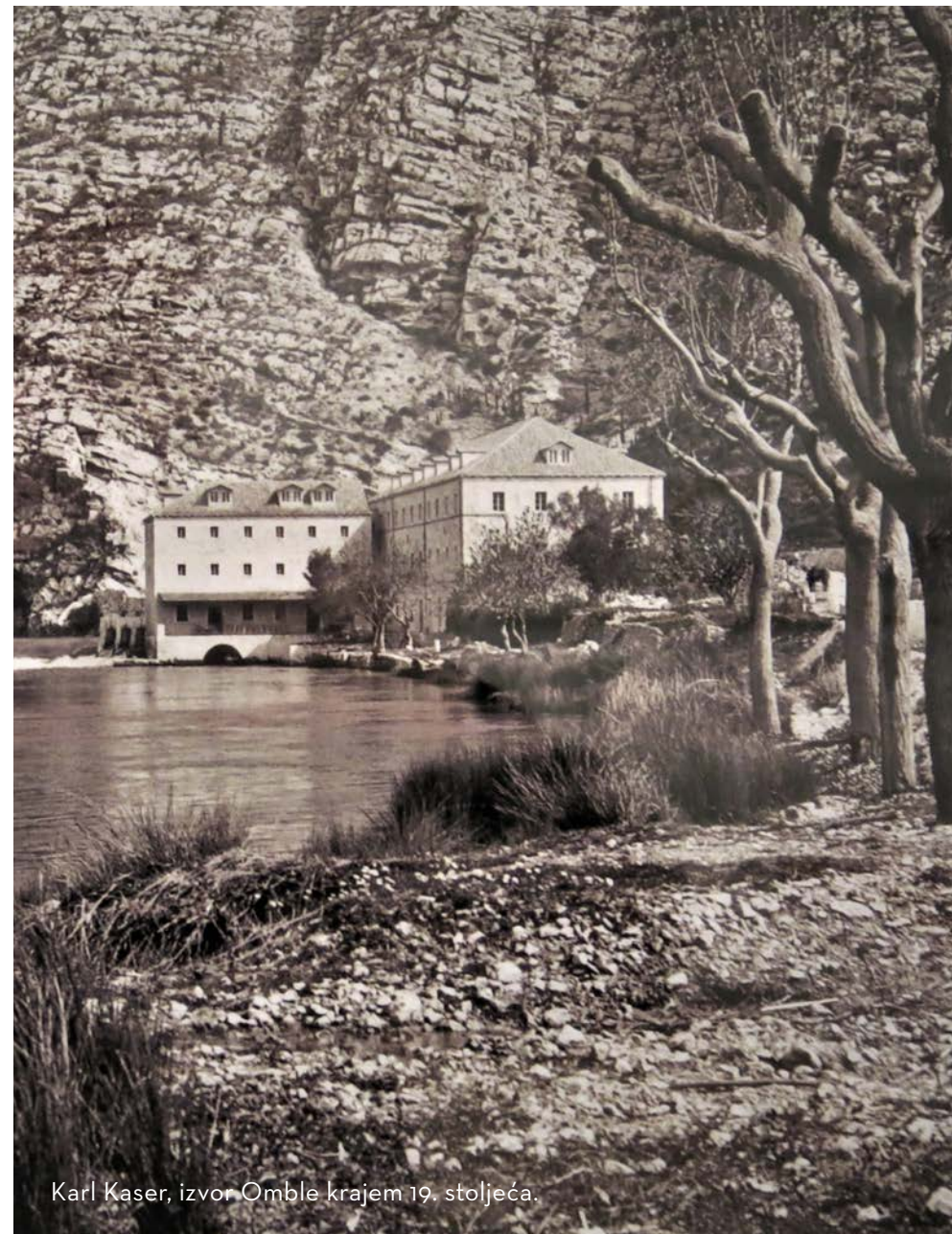

ta činjenica odražava se isto tako u većem broju vrsta biljaka i životinja. Ovakvi rubni biotopi zdravi su za okoliš općenito, pa se prema njihovom broju određuje i ukupna ocjena jednog krajobraza iz razine stručnog pogleda zaštite prirode.

Zaštita močvarnih područja jedan je od glavnih prioriteta u zaštiti prirode na svjetskoj razini, a pred pedesetak godina ustanovljena je Ramsarska konvencija s ciljem sprječavanja njihova isušivanja i zatrpavanja. U Hrvatskoj su područja Kopačkog rita, Lonjskog polja, donjeg toka Nerevte, te Vranskog jezera upisana kao ramsarska područja, dok su, zajedno s onima manje površine zaštićena u sklopu europske mreže Natura 2000. Postoji bogata ikonografska građa – slike, stare fotografije i razglednice, te katastarske podloge područja Rijeke dubrovačke koje pokazuju da je močvarno područje zauzimalo mnogo veću površinu nego danas. Otočić Blato (indikativnog imena) danas je zarastao u vegetaciju, a lokva uz njega je »u odmaklom stadiju sukcesije«. Osim lokve na otoku, na području Rijeke očuvalo se još nekoliko od nekoć brojnih kanala za navodnjavanje. Većina renesansnih ljetnikovaca izvorno je projektirana uz značajke hidro-melioracijske zahvate: unutar nekih perivoja postojali su bazeni s bočatom vodom, ribnjaci, *vodena zrcala*... Vrtovi i perivoji natapali su preko kanala u koje se slijevala voda s obližnjih padina.¹²

Otočić Blato, oivičen trstikom i šašom, čuva se danas uglavnom činjenicom što je u vlasnosti obližnjeg franjevačkog samostana. Riječ je o ornitološko-ihtiološkom prostoru iznimne kvalitete, u čijem se akvatoriju gnijezde zaštićene ptice močvarice, u kojemu žive zaštićena riječna

12 M. Obad Ščitaroci, M. Marić, M. Medović, Perivoji Rijeke dubrovačke, *Prostor* 2[54] 25(2017): str. 172-189.

Karl Kaser, izvor Omble krajem 19. stoljeća.

plosnata kornjača i ribica gaovica.¹³ Nedavno su pak obale marine preko puta nasute su i betonirane. U blizini se šire i marine na suhom. A na desnoj obali uz sam izvor Omble prije par godina je nikao restoran, također bez dozvole.

Prema *Istraživanju strogo zaštićenih vrsta čovječe ribice i popovske gaovice* (endemske vrste), izvor Omble, za razliku od drugih manjih izvora pitke vode (Bota, Orahovac, Račevica, Vrelo, Podvrelo, Vrijesna glavica) nalazi se gotovo na razini mora, a duboki kanal čak odlazi i značajno ispod nivoa mora. Time je ovaj izvor izrazito ugrožen potencijalnim prodiranjem mora u unutrašnjost uslijed izdizanja mora (klimatske promjene) i smanjenja deponiranih razina slatke vode (suše; potrošnja u gornjem dijelu sliva Trebišnjice).

Spomenimo privremene vodotoke, i potrebu za njihovom analizom, jer putanje potoka uglavnom bivaju regulirane čvrstim barijerama koje ubrzavaju tok vode i samom svojom izgradnjom brišu prirodnije i dugoročno stabilnije, šire obale. Umjesto neprobojne barijere za kontakt između vode i zemlje (korijena), potrebno je nakon oslobađanja korita s ciljem renaturiranja potoka osnažiti zelenim strukturama koje odgovaraju zoni u kojoj se zahvat obavlja. Stare karte vodotokova mogu uputiti na danas

13 Postoji »Plan upravljanja riječnom kornjačom«, nastao kao rezultat Ugovora o javnoj nabavi br. 53/18 (KLASA: 351-02/18-43/01, URBROJ: 427-06-8-18-146), sklopljenog 11. svibnja 2018. između Udruge Hyla i Hrvatske agencije za okoliš i prirodu. U njemu se navodi: »Na otoku Blato, koji je usred zaljeva, nalazi se lokva u poodmaklom stanju sukcesije koja je također potencijalno povoljno stanište za riječnu kornjaču te je prema iskazima lokalnog stanovništva prije kojih 60 godina kornjača redovito viđana na obalama otoka. Poljoprivredno obrađivane, male površine sa svojim kanalčićima za navodnjavanje imaju visoku vrijednost za vrstu. Na jednom privatnom poljoprivrednom zemljištu s kanalčićem i malom lokvom (3 x 3 m), pronađene su tri riječne kornjače.«

postojeće i njihovo ukupno stanje trebalo bi revidirati zbog mogućnosti (obveze) njihova renaturiranja. Fazna izvedba ovakvog projekta donijela bi razne benefite za sam vodotok i njegovu okolinu. Sprječavanje njegovog brzog otjecanja ponovno će imat blagotvoran utjecaj na klimu, a postat će i stanište za izgubljenu floru i faunu, pa će efekt na biološku raznolikost lokacije biti znatan.

2.2. Rijeka dubrovačka i uska obalna linija

Obalna linija u svom izvornom, netaknutom dijelu sadržava različite prirodne strukture obilježene evolucijski prilagođenim organizmima za život u prilično surovim uvjetima izloženosti insolaciji, vremenskim nepogodnostima vjetra i oborina, posolici. Prisutnost čovjeka u većoj ili manjoj mjeri utječe na promjene unutar njihovog ustroja, pa ih u nedostatku njihovih glavnih komponenti čini ranjivijima, odnosno podložnijim daljnjoj degradaciji i osiromašivanju, pogotovo unutar kompleksne mreže ekosistemskih veza (od kojih nam neke nisu niti poznate).

U Rijeci dubrovačkoj brojni su primjeri devastacije obale i prisvajanja javnih površina i javnog pomorskog dobra u privatne svrhe. Prema Zakonu o pomorskom dobru i morskim lukama, potrebno je provesti inspekcijski nadzor devastacija pomorskog dobra betoniranjem, izgradnjom mulova i slično kako bi se detaljno utvrdile devastacije ovog područja. U nastavku studije ponudit ćemo neke od smjernica koje je uputno uklopiti u Integrirani projekt Rijeka dubrovačka – uređenje obalnog pojasa i rive, s pripadajućim pješačkim, biciklističkim i cestovnim prometnicama i pristaništima za brodski prijevoz, te pratećim sadržajima, čiju je izradu podržala Vlada RH.

2.3. Ljetnikovci i vrtovi ljetnikovaca

Najljepši primjer dosega dubrovačke arhitekture i urbanizma – fenomen europskog dometa – nalazimo u renesansnim ljetnikovcima u Rijeci dubrovačkoj koji su nastali i kao posebna potvrda obiteljskog statusa.¹⁴ Kako veli Nada Grujić, »niti povijesni niti ekonomski razlozi ne mogu do kraja objasniti intenzitet ladanjske izgradnje koji je dostignut u XV. i XVI. stoljeću. Može ga objasniti jedino novi renesansni svjetonazor koji u tim stoljećima mijenja okolice i drugih velikih gradova. (...) Svojim dominantnim položajem, svojom arhitekturom i vrtovima, ljetnikovci su se izdigli iznad puke gospodarske funkcije. Obrada zemlje pa i osobni rad na njoj dobivaju uzvišeni moralni smisao, a stanovnici grada seoski prostor i život u njemu smatraju ispunjen novim vrijednostima, nadasve idiličnim.«

Rijeka dubrovačka bijaše osobito omiljeno ladanje dubrovačke vlastele, oko čijih se ljetnikovaca razvilo deset naselja. Iz preostalih primjera zaključuje se da su dubrovački renesansni ljetnikovci bili i u europskim okvirima iznimna pojava po načinu povezivanja arhitekture i nature (vrtova i krajolika). U praksi se ta odlika ljetnikovaca zanemarila: u pravilu se nisu u cjelini očuvali ni njihovi vrtovi ni okolni krajolik, niti je

14 U usporedbi s drugim područjima Republike, poput Rata ili Konavala, jednako tako Primorja i otoka, kao i Elafita, prodaje imanja u Rijeci dubrovačkoj dosta su rijetke sve do 18. stoljeća – zapaža S. Stojan koja se opravdano pita: »jesu li stanovnici Grada iz oskudice obradivog tla postupno zapasali Rijeku, njezine izvore i plodne pristranke, ili su pak stanovnici Rijeke dubrovačke bili među onima koji su osnovali Grad na kamenjima, zadržavši pritom svoje drevne posjede na njezinim obalama i pristrancima?«

»zaštićeni krajolik« Rijeke dubrovačke postao više od fraze kojom ga se opjevalo. Brojni opisi koji su nam se sačuvali izazivaju danas gotovo nevjericu kada ih čitamo u ambijentu najčešće transformiranih, zapuštenih ili čak porušenih ljetnikovaca. Unutar golemog fonda od pedesetak sačuvanih ili transformiranih ili porušenih ljetnikovaca koje smo imali prilike detaljno obići tijekom rada na ovoj i prethodnoj studiji, nekoliko ih zaslužuje pažnju – posebno oni koji su u 100%-tnoj vlasnosti Grada – kao sklopovi koji bi mogli i trebali dobiti novu namjenu.

Donosimo popis ljetnikovaca i bitnih stambenih kuća Rijeke dubrovačke čiju pojavnost u prostoru Rijeke dubrovačke je potrebno istaknuti:¹⁵

15 Imena pojedinih ljetnikovaca u literaturi, registrima spomenika, katastru i u lokalnoj svakodnevici uvelike se razlikuju, pa nam je kod identifikacije i inventarizacije nesebična pomoć kolegice Maje Nodari bila od iznimne pomoći, na čemu joj posebno zahvaljujemo, kao i u pogledu valorizacije sakralne baštine.

Tip dvoraca sazidanih na vodi (sintagma pjesnika Dinka Ranjine),
vjerojatno je najoriginalniji doprinos dubrovačke ladanjske arhitekture.

Ljetnikovci Rijeke dubrovačke, današnje stanje.

**Ljetnikovac Bobali na Mirinovu (Vlaho Marinov Bobali),
evidentirano kulturno dobro, R-I/7 (označen vlasničkim
slijedom kao Bobali-Vekarić) [40]**

Ljetnikovac se nalazi na samom ulazu u Rijeku dubrovačku, uz zapadnu obalu od koje ga dijeli magistrala. Dvoetažnim pročeljem dominiraju četiri pravokutna prozora s razlomljenim zabatima. Sa sjeverne je strane ljetnikovca sačuvan skromni orsan te prostrani vrt koji je obzidan visokim ogradnim zidom. Ljetnikovac na Mirinovu u dobrom je stanju te i dalje služi stanovanju.

**Ljetnikovac Ranjina–Zamanja–Podić (Stjepan Marinov
Zamagna), Mokošica, zaštićeno kulturno dobro, Z-2317 [37]**

Nalazi se u selu Mokošica, na staroj cesti, 50 metara od obale. Niski kameni zid sa vratima zatvara dvorište. Na južnoj fasadi nad glavnim portalom vrata nalazi se grb koji nije izvorni već prepravljen po ukusu novog vlasnika, pučanina Grgurevića, koji je kupio ljetnikovac. Sadrži samo inicijale GNG i godinu 1858. U gornjem lijevom uglu južne fasade, u razini natprozornika nalazi se spolirani kameni dio, a iznad niza otvora nalazi se u kamenu izrađeni natpis IHS. Krovni vijenac se naslanja na 21 konzolu. Krov je dvostrešni, pokriven kupom kanalicom.

Ljetnikovac Đona Restića (Andrija Miha Resti), preventivno zaštićeno kulturno dobro, Z-4921 [24]

Ljetnikovac Restić (Rastić) izgrađen je na sjevernoj obali Rijeke dubrovačke, odnosno na obali njezinog kanal (predio zvan „Konalić”), između izvora i naselja Rožat. Nasuprot ljetnikovcu je veliki otok, šašom obraslih obala, što cijelom predjelu daje osebujan ugođaj. Ljetnikovac je bio podignut na samoj vodi, uski pojas obale koji ga danas od nje dijeli nasut je početkom 20. stoljeća. Takvim položajem ladanjsko je zadnje zaobišla trasa austrijske ceste, kasnije i JTC, pa je to jedini ljetnikovac u Rijeci dubrovačkoj što je sačuvao izravnu vezu s vodom i relativnu autohtonost prirodnog okoliša, tj. svoje izvorne ambijentalne vrijednosti.

U okvirima dubrovačke renesansne arhitekture ljetnikovcu Rastić pripada jedno od istaknutijih mjesta. Rijetki je spomenik stambene arhitekture sačuvan kao ladanjska cjelina, s vrtom i pripadajućim elementima, što se smatra jedinstvom arhitekture i prirode kao osnovnim obilježjem i najvećom kvalitetom te arhitektonske vrste. U pogledu stilskih obilježja posebno je značajna činjenica da ljetnikovac Rastić pripada malobrojnim primjerima ladanjske izgradnje nastalih početkom 16. stoljeća, na kojima izostaju gotički oblici. Izrazito obilježje svim građevinskim dijelovima daju stilski oblici karakteristični za razdoblje rane renesanse, iako se temeljem istraživanja mogu razlučiti i dvije kasnije faze: kasnorenesansna i ranobarokna. Uz njegovo dugo trajanje riječ je i o promjenama razine stanovanja i življenja kroz nekoliko stoljeća.

Tlocrt cjeline ima oblik pravokutnika: ladanjska kuća i na nju okomito krilo dijele površinu unutar ogradnih zidova na zasebne vrtne prostore, na prednji, stražnji i bočni vrt. Ladanjska je kuća jednokatnica, s pročeljem orijentiranim na jug i tlocrtnim rasporedom koji se u osnovi ponavlja

s obje etaže: saloča s dvije manje bočne prostorije, s jednokrakim stubištem unutar graničnih zidova cjeline. Obnovom nakon potresa 1667. nije zanijekana osnovna podjela prostora. Krilo uz ladanjsku kuću, trijem s tri luka, cisterna s pilom, kameni namještaj, orsan, te – posebno – raster triju vrtova, od kojih je prednji podijeljen s dvije ukrštene šetnice na četiri pravokutna polja, s vrtnim likovima, pergolama, arlama i ostalom vrtnom arhitekturom, čine ovaj sklop, premda u poplavljenom i ruševnom stanju, jedinstvenim. Uz kvalitetu arhitekture, izvrsno izvedenu arhitektonsku i vrtnu kamenu plastiku, za zaključiti je kako je zdanje ljetnikovca Rastić mjesto gdje je postignuta izvanredna veza arhitekture i vrta u skladu s renesansnom koncepcijom prostora, neprolazne i izvan vremenskih okvira utemeljene ljepote i sklada.

Rastićev ljetnikovac jedan je od onih dvoraca »sazidanih na vodi«. Baš taj tip vjerojatno je najizvorniji doprinos dubrovačke ladanjske arhitekture, a paralele mu se nalaze – ali iz kasnijih vremena – samo na obalama nekih kanala u okolici Milana i na obalama jezera Lago di Como, Lago di Garda, Lago Maggiore, i na Brenti, makar su tu, zbog promjenljiva vodostaja, vile građene na visokim podnožjima, te se danas nalaze udaljene od vode.

Ljetnikovac se nalazi u području u kojem donedavna nije bilo novijih gradnja, pa je očaravao intimnošću i nesmetanim izlazom do sjevernog rukavca rijeke Omble. Međutim, cijeli je prostor dugogodišnjim neodržavanjem zarastao u visoku vegetaciju i šaš, a zbog neodržavanja kanala teren je trajno plavljen. Tijekom Domovinskog rata središnja zgrada je pogođena granatom posred krova. Takvo stanje i dugogodišnja napuštenost na svoj način je omogućila cijelu gamu devastacija. No, unatoč svemu, Rastićev ljetnikovac još uvijek može uskrsnuti svojom izvornom ljepotom.

Ljetnikovac Martola Pozze (Antun Paulov Pozza), Komolac, Tenturija, evidentirano kulturno dobro, R-D/5 [17]

Sagrađen 1580-ih godina, ljetnikovac je renesansnih stilskih karakteristika sa svim detaljima opreme ladanjskih kuća. Pripada korpusu ladanjske arhitekture nastale u periodu najjačeg ekonomskog i kulturnog procvata Dubrovačke Republike. Smješten je u nizu uz ljetnikovac Getaldi na Tenturiji. Sjeverozapadno od ljetnikovca, prema Rijeci, prostire se vrt. Ljetnikovac Martola Pozze devastiran je i spaljen 1991., a izrađena konzervatorska dokumentacija (Nodari-Laznibat) pohranjena je u KOD.

**Ljetnikovac Gradi (Paulo/Jeronim Junijev Gradi), Mokošica,
Z-949 [39]**

Ladanjska se cjelina nalazi na lokalitetu Gradićevo, po kojem se naziva i ljetnikovac. To zdanje pravokutnog tlocrta, jednostavnog pročelja s četiri velika pravokutna prozora na razini *piano nobile*, i dalje služi stanovanju te je u dobrom stanju. Komunikacija s obalom izgubljena je gradnjom magistrale, no ostao je sačuvan orsan nad kojim se nalazi natkrivena terasa.

Anton Perko, akvarel s prikazom ljetnikovca Gradi.

**Ljetnikovac Antuna Sorkočevića–Skala (Junije Lukov Sorgo?),
zaštićeno kulturno dobro, Z-4582 [14]**

Kompleks ljetnikovca Sorkočević (Skala) lociran je na dominantnom položaju u dnu osojne padine u gornjem toku, s desne strane rijeke Omble, a čini ga monumentalna ladanjska kuća, vrt-perivoj, parter i nekada idilični okolni prirodni krajolik. Ljetnikovac s vrtom građen je krajem 16. stoljeća u stilskom duhu kasne renesanse/manirizma, s kasnijom barokizacijom i dodavanjem zidnog oslika u 17./18. stoljeću, te predstavlja najveći ladanjski kompleks u regiji, ali i jedan od graditeljski najsloženijih.

Vanjski prostor te ladanjske izgradnje po svom rasporedu volumena i vrtno-arhitektonskom tretmanu i ugođaju, dijelio se nekada na tri dijela, raspoređena u tri plana. U prvom, na najnižoj razini, bio je zidovima ograđen renesansno oblikovan vrt, u drugoj na razini prvog kata nalazile su se tri terase za okupljanje s pogledom na vrt i rijeku, a u pozadini su zgrade, u trećem planu, hladoviti gajevi prekrivali padinu brda. Vanjski je prostor ljetnikovca danas sveden na vrt i terase, ali mu se sa zapadne strane priključila mala glavica s ostacima Gundulićeva ljetnikovca, obrasla grmljem i drvećem, pa se i taj dio mora priključiti Sorkočevićevu sklopu u krajobraznom kontekstu.

Velika ladanjska kuća tlocrtne je pravokutne osnove, dvokatne visine, zaključena četverostrešnim krovom, sa saločom u prizemlju i dvoranom, te lateralnim prostorijama na katovima. Građena je klesanim kamenim kvadrom. Glavno pročelje orijentirano je na sjeveroistok, horizontalno je podjeljeno razdjelnim vijencem, a njime dominira pet pravokutnih prozorskih otvora s bogato, višestepenasto profiliranim zabatima. Vodoravno položenim prozorima drugog kata znatno su manjih dimenzija i skromnije arhitektonske plastičke obrade. Istočnoj je fasadi ladanjske kuće

pridodana loža, a na zapadnoj je strani galerija široko rastvorena lukovima u prizemlju i na katu. Monumentalno kameno stepenište spušta se sve do vode Omble, ukrašeno je sa strana, sa poklopnicama, baroknim, kamenim skulpturalnim vazama obilja. Stoga se sklop i naziva Skala.

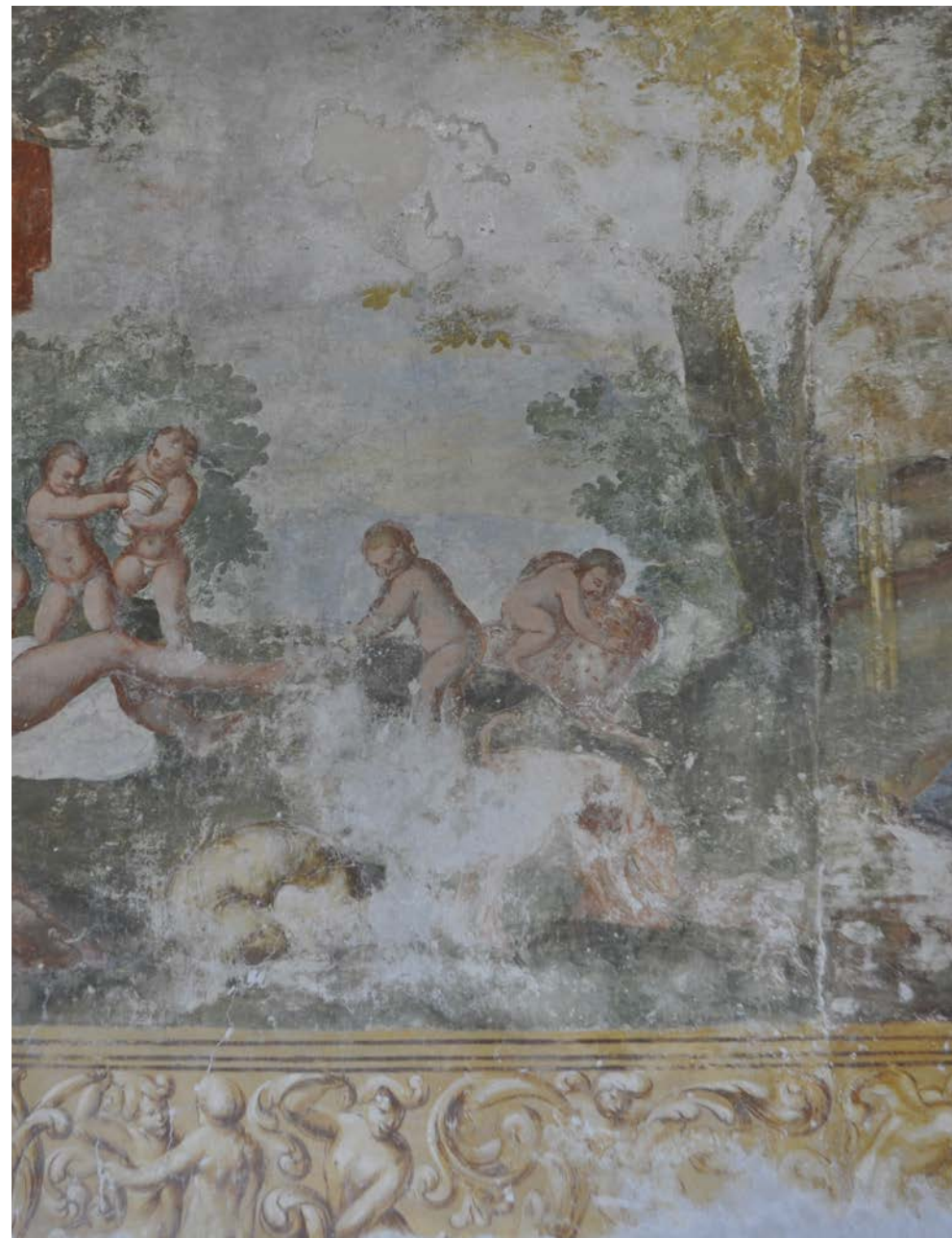
Specifičnost je zdanja zapadno locirana galerija, tipološki izuzetna i bliska nekim stranim izvorima, rastvorena s pet lukova na pročelnoj strani i jednim na bočnoj. Lukovi su ugaono zazidani na kraju 17. stoljeća kada su stijene galerije oslikane. Rijetki i nenadmašeni primjer zidnoga slikarstva (ne samo u tadašnjoj Republici, nego i na istočno-jadranskom primorju) s mitološkom-arkadijskom tematikom nepoznatog autora s početka 18. stoljeća rađene su dijelom prema uzoru baroknog klasicizma slikara

Annibalea Caraccija, posebna su odlika lođe, a njena arhitektonska posebnost – povezivanje unutarnjeg prostora s vanjskim, baš putem lođe i terasa. Još se jedna specifičnost očituje u zapadnoj lođi, s koje jedini put kroz oslikanu galeriju vodi do recentnije izgrađenog zapadnog dijela prvog kata, gdje se krajem 17. stoljeća smješta tehnički i građevinski, oblikovno i kulturološki važan i rijetko ušćuvan sadržaj – a to je oktogonalna kupaonica s nišama. *Laconicum*, *caldarium* i *hipokaust* kao njeni sastavni dijelovi grijanja prostorija zrakom, tehnološko su dostignuće epohe (riječ je o posezanju za antičkim uzorom u baroku).

Pripadajući i prožimajući vrtni prostor ovog velikog i impozantnog ladanjskog sklopa, renesansnih je odlika, oblikovan s naglašenom geometričnošću, s četiri središnja vrtne pačetvorinasta lika, pergolama sa stuporedom, hodnim stazama-šetnjicama, te posebnim motivom česme u zidu jugoistočne terase, nedaleko od glavnog ulaza u sklop. Pruža se pred pročeljem kuće, u pravcu sjeveroistoka, cijelom njenom dužinom, kao i dužinom jugoistočne terase, površine definirane ogradnim zidom trapezastog oblika. U okolišu ljetnikovca Skala posebno je mjesto pripadalo ribnjaku koji je imao utilitarnu funkciju, reprezentativni karakter i bio je neizostavan dio renesansnog promišljanja ambijenta, kako onog prirodnog, tako i onog stvorenog ljudskom rukom.

Danas su uz obnovljene prostore vrta, ribnjake i vrtnu arhitekturu kao i ladanjsku kuću postrojenja marine, pa se nepovratno izgubio ugođajni, krajobrazni i ladanjski karakter tog nekada izuzetnog i monumentalnog, u graditeljskom i sadržajnom smislu sofisticiranog primjerka dubrovačke ladanjske izgradnje.

Ostaci ljetnikovca Gundulić (Gundulićeva utvrda), Komolac, evidentirano kulturno dobro, R-D/10 [13]

Ostaci nekadašnjeg Gundulićeva ljetnikovca nalaze se pored ACI marine u Komolcu. Unatoč tome što ljetnikovac-utvrda nije cjelovito istražen, može se zaključiti da je posrijedi izniman primjer arhitekture u Rijeci dubrovačkoj. Naime, ovaj ljetnikovac svojim je smještajem na litici nad morem i visokim potpornim zidovima koji su nosili danas nepostojeći volumen rezidencijalnih prostora, osobit primjer ladanjske arhitekture koja svoje podrijetlo vuče iz srednjovjekovnog tipa utvrda. Od klesane je opreme sačuvan veliki grb na uglu, okrenut prema Ombli kojom se pristizalo u ljetnikovac.

Vila Drndarski, Komolac-Šišići, evidentirano kulturno dobro, R-D/11 [11]

Sklop je smješten neposredno uz lijevu obalu Rijeke dubrovačke, na mjestu ranije stambene izgradnje (Šišić), evidentirano po katastarskim kartama. Kompleks podignut početkom 20. stoljeća na tradicijama ladanjske izgradnje, s kamenom katnicom, te dijelovima terasastog vrta prilagođenog terenu.

**Ljetnikovac Bozdari–Škaprlenda (Frano Mihov Bozdari),
Čajkovići, zaštićeno kulturno dobro, Z- 4382 [9]**

Lociran je na vrlo uskom dijelu kopna, između stjenovite klisure i obale Omble, tako da se vrt formira lijevo i desno od objekta u izduženoj formi. Osnova ovog ljetnikovca iz 16./17. stoljeća je pravougaona, ima veliku dvoranu na katu sa vrlo visokim stropom za razliku od vrlo skromne i niske sale u prizemlju. Na fasadi prema moru ima skulpturalno i arhitektonski obrađen portal kome su naknadno dodani barokni elementi (dvoglavi orao).

Osim tog portala, ljetnikovac ima lijevo i desno na istoj fasadi dva sada lažna, zatvorena, a ranije svakako prava, otvorena lučna otvora, za čuvanje čamaca (orsan). Ostale fasade su skromne izrade. Ljetnikovac je građen u kamenu, ima četverostrešni krov i pokrov od kupe kanalice. Sačuvana je bogato ukrašena česma, u neposrednoj blizini ulaznog portala, a u gornjoj velikoj dvorani ima slikarija. Bozdari–Škaprlenda jedan je od rijetkih baroknih ljetnikovaca s naglašenom baroknom vrtnom arhitekturom. Ističe se nimfej s monumentalnom grotom, postavljenom uz samu liticu što se izdiže s istočne strane ljetnikovca. Nimfej je izvorno također bio povezan s Rijekom, a autorstvo se pripisuje Marinu Gropelliju. Put (a kasnije magistrala) koji je presjekao vrti prostor, odvojio je ljetnikovac od mora, a još nedavno postojali su nad morem, s druge strane ceste, dva balkona koja su odgovarala danas zatvorenim lučnim otvorima. U pogledu prostorne dispozicije i arhitekture, ljetnikovac ima dodirnih točaka s ljetnikovcem Bobali (Mirinovo).

Ljetnikovac Bunić (Miho Lukov Bona), Mokošica, zaštićeno kulturno dobro, Z-950 [33]

Ljetnikovac je građen sredinom 16. stoljeća. Ima prizemlje i kat. Kvalitetno je građen, jednostavnih formi i obrade. Krov je trostrešni, pokriven kupom kanalicom. Devastiran je kasnijim pregradnjama, prolaskom ceste južno od njega, čime je prekinuta njegova direktna veza s Rijekom. Uz očiglednu skromnost zamisli prostorne organizacije ovaj ljetnikovac iz 16. stoljeća ima nesumnjivu spomeničku vrijednost.

Ljetnikovac Stay, (Benedikt Stay), Batahovina, zaštićeno kulturno dobro, Z-3630 [2]

Ljetnikovac Stay na Batahovini jedan je od najznačajnijih spomenika ladanjske arhitekture na dubrovačkom području te je temeljito obnovljen nakon šteta pretrpljenih u Domovinskom ratu. Prilikom obnove su provedena opsežna konzervatorska istraživanja, zahvaljujući kojima je riječ o spomeniku rasvijetljenih graditeljskih faza. Ladanjska kuća i na nju okomit orsan čine cjelinu L-tlocrta, karakterističnu za reprezentativnu ladanjsku arhitekturu 16. stoljeća u Dubrovniku. Ljetnikovac se također ističe reprezentativnom arhitektonskom dekoracijom (posebice lučni prozori na razini *piano nobile*). Nad orsanom se nalazi prostrana nenatkrivena terasa sa sačuvanom kapelicom. U ljetnikovcu djeluje Restauratorski odjel Dubrovnik.

Ljetnikovac Stay-Caboga, renesansna šetnica
s ostacima stupova za odrinu, druga polovica 19. st.

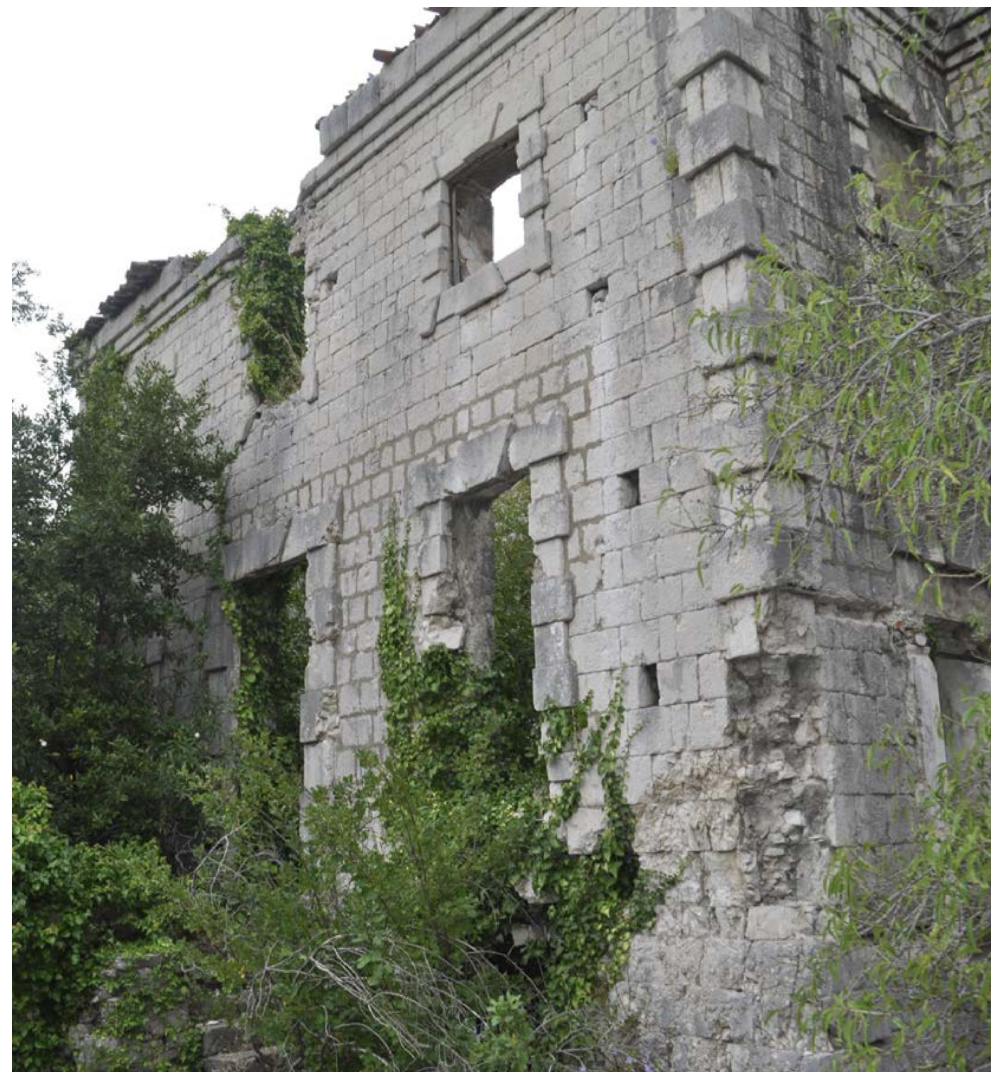
**Ljetnikovac Bizzaro-Facenda, s Kapelom male Gospe,
Čempresata, Komolac, zaštićeno kulturno dobro, Z-932 [21]**

Kompleks ljetnikovca Bizzaro-Facenda jedini je ljetnikovac Rijeke dubrovačke koji nije lociran uz obalu Rijeke, već na kopnenom dijelu, u predjelu Čempresata, iza sela Komolca, gdje dominira krajolikom. Uz navedenu specifičnost, kompleks odlikuje odstupanje od uobičajene sheme ladanjskih tipova izgradnje na dubrovačkom području. Naime, sklop nastaje krajem 17. ili početkom 18. stoljeća kao posve izvorno arhitektonsko djelo. Ladanjska se kuća podiže na visokoj, umjetno izgrađenoj terasi, u čiju su supstrukciju ugrađene gospodarske prostorije, a piano nobile zauzeo je prizemlje. Stambene su prostorije smještene i u visokom potkrovlju (točnije, niskom prvom katu), a dispozicija prostora tlocrtnog oblika izduženog pravokutnika simetrično je podijeljena na središnju saloču i pokrajnje prostorije.

Volumen velike ladanjske kuće naglašen je rizalitnim, središnjim istaknutim dijelom. Bunjat je jedini ukrasni element ove velike kuće, pa čini posebnu arhitektonsko-plastičnu odliku ljetnikovca. Taj stilizirani bunjato prati sve otvore, uokviruje uglove kuće i završni vijenac. Hortikulturni karakter ovog kompleksa, njegov postav u krajolik na nov način vrednuje ambijent i prirodne datosti (čemprese), te s nešto udaljenom jednobrodnom kapelicom Male Gospe bez apside s preslicom iz istog doba, čine istinski skladnu cjelinu u nekad pitomom predjelu.

Ladanjski kompleks Bizzaro-Facenda u Čempresati u Komolcu svojim osobitostima, ponajprije prostornom koncepcijom, originalnom i van tipologije ladanjske dubrovačke izgradnje izgrađenom ladanjskom kućom, te vrsnim oblikovanjem predstavlja jedinstveni i neponovljeni primjer ladanjske izgradnje baroknog stilskog sloga.

U studenom 1991. uslijed ratne agresije ladanjska kuća granatirana i zapaljena, te u potpunosti izgorjela. Preostali su zidni plaševi, zajedno s arhitektonskom plastikom, nagorjeli te je kamena faktura na više dijelova rastočena.

Ljetnikovac Gučetić–Vodnica, Mokošica, (Pavao Stjepanov Gozze, Mokošica), zaštićeno kulturno dobro, Z-4386 [35]

Vrijedan dvoetažni ljetnikovac s pročeljem kojim dominira pet pravokutnih prozora. Ispred ljetnikovca se nalazi vrt s pergolom koja vodi do portala. Ljetnikovac se nalazi u neposrednoj blizini brodogradilišta, a neposredne se okolina spomenika trenutno obnavlja (asfaltiranje, postavljanje rasvjete i pripadajuće urbane opreme). S južne je strane sačuvan orsan. Sa sjeverne se strane nalazi cjelovito sačuvana kapelica s jednostavnim, istaknutim pravokutnim svetištem. U vrtu su nekada rasle stare palme koje su recentno stradale od agresivnog nametnika crvene pipe. Ljetnikovac je u postupku adaptacije, završena je obnova krova i vanjštine, a tek predstoje radovi na vrtu i u unutrašnjosti.

Kompleks Hanza, Sustjepan, evidentirano kulturno dobro, R-J/6 [8]

Stambeno-gospodarski kompleks s ladanjskim elementima, spaljen je u ratu 1991. Obnovljen je zbog svoje povijesne i kulture vrijednosti (rodni dom Lukše Beritića). Stambeni kompleks Hanza u Sustjepanu lociran je u sredini naselja, na povišenom terenu, sjeveroistočno od crkve sv. Stjepana, smještene uz lijevu obalu Omble.

Cjelina (parcele omeđene ogradnim, kamenim zidom, s ulazima na južnoj i sjevernoj strani) je orijentirana pogledom prema Rijeci dubrovačkoj. Duljinom istočne strane parcele pruža se stambena katnica, južno do nje stari komin (danas ruševina), a pred kućom je popločana šetnica sa stuporedom vitkih kamenih kolona osmerostrano završenih glavica. Šetnica se jugozapadno proširuje u popločani vidikovac u čijem je uglu kameno grlo gustijerne s isklesanim grbom obitelji Pozza. U sjevernom je dijelu šetnice u ogradni zid kompleksa sekundarno uzidana renesansna školjka kamenog pila. Terasasti spust zapadno u okviru parcele je predio vrta zasaden narančama, limunima, palmama, cvijećem i grmolikim raslinjem. Stambena jednokatnica tlocrtnog je oblika izduženog pravokutnika, trodijelne raspodjele unutrašnjeg prostora, s glavnim sjevernim pročeljem također s trodijelnim, no ne i simetričnim rasporedom otvora. Okviri otvora su kameni, neprofilirani, za razliku od krovnog vijenca koji nose jednostavne kamene konzole. Nekadašnja žbuka pročelja nakon obnove je kuće oštećene u ratu uklonjena, pa su pročelja vidljive kamene fature s rustičnom obradom nizova vezanih žbukom. Krovšte je dvostrešno, pokrov kupa kanalice.

Stambeni kompleks Hanza u Sustjepanu iskazuje odlike tradicionalne organizacije kuće-gazdinstva u suburbanom naselju na pripadajućoj

parceli, sukladno sličnoj stambenoj izgradnji u neposrednoj okolici Dubrovnika, a datira se na početak 19. stoljeća prema graditeljskim karakteristikama kuće, no moguće je prema postojećoj kamenoj plastici zaključiti da je na tom predjelu postojala i ranija gradnja. Kompleks Hanza spomeničko je dobro lokalnog značaja.

Kuća Gundulić, Komolac 52, Z-933 [16]

Nekada manji renesansni ljetnikovac, nastao vjerojatno krajem 15. ili početkom 16. stoljeća, s orsanom, gustijernom, vrtom. Razaznaju se recentne prigradnje i nadogradnje (uz samu zgradu, odnosno istočno i sjeverno pročelje, te u unutrašnjosti i u vrtu) degradirale vrijednosti povijesne cjeline. Spomenik, unatoč narušenom integritetu, dokumentira gustoću izgradnje ladanjske arhitekture u Rijeci dubrovačkoj i ima ambijentalno značenje.

Kuća Gundulić smještena je na lijevoj obali rijeke Omble. Prilaz ladanjskoj kući s pratećim prednjim vrtom je sa sjeverozapadne strane. Na osnovu današnjeg stanja može se okvirno pretpostaviti izvorni raspored prostora. Ljetnikovac je nekad imao znatno veću vrtanu parcelu te presvođeni manji orsan, vezan okomito na sjeverni dio zapadne fasade nad kojim je bila terasa. Nekada jednokatnica s klasičnim rasporedom etaža, podjelom vlasništva po vertikali preoblikovana je u dvije zasebne stambene jedinice, od kojih je sjeverni dio gotovo u potpunosti izgubio izvornu dispoziciju. Glavno, zapadno pročelje, otvorima prizemlja i kata bilo je podijeljeno u četiri vertikalne osi. Izvorni raspored otvora čitljiv je u južnom dijelu fasade koja je rastvorena u zoni kata pravokutnim prozorskim otvorima plitko profiliranim i po sredini natprozornika ukrašenim gotičkim grbom obitelji Gundulić. Lateralno uz prozorske okvire smještene su perforirane menzole (auriculi) i konzole (denti). Ostali otvori prizemlja i kata preoblikovani

su i zamijenjeni jednostavnim gredama, odnosno betonskim okvirima. Unutrašnja prostorna dispozicija također je cjelovitije sačuvana u zapadnom dijelu građevine, te se na osnovu ovog dijela može pretpostaviti da je ljetnikovac imao uobičajeni raspored prostora s centralnom dvoranom, saločom, i četiri lateralno smještene sobe. Zanimljivo je da je na katu, na drvenoj međukatnoj konstrukciji postavljeno popločenje od tavela slaganih dijagonalno. Uz pravokutni kubus zgrade sa začelne (istočne) strane bilo je vjerojatno u 17/18. stoljeću prigradeno jednokatno krilo, te je izvorni „L“ tlocrtni oblik koji je zatvarala zgrada s orsanom preoblikovala u tlocrt u obliku slova „T“.

Ljetnikovac Zamagna, (Martolica Kristov Zamagna), Obuljeno, zaštićeno kulturno dobro, RST- 1207-1986 (današnji vlasnik Sesjak) [32]

Ljetnikovac datiran u 16. stoljeće leži na samoj obali mora, a put prolazi iza objekta s njegove sjeverne strane. Ima kapelicu (čiji titular je Gospa od zdravlja, a čije je pročelje umanjena replika sv. Spasa u Dubrovniku). Ljetnikovac je malih razmjera, građen u renesansnom stilu s jednostavnim prozorima. Ima bogato obrađenu balustradu koja vodi na kat, kao i bogato ukrašen ormar za posuđe – kameno pilo.

Prava vrijednost ljetnikovca počiva na očuvanosti njegovih osnovnih elemenata, karakterističnih za onodobnu dubrovačku ladanjsku arhitekturu: od jedinstvenog smještaja uz pitomu riječnu obalu na suburbanom gradskom prostoru, preko okvirnog prostora vrta s ogradnim zidom, do stambenog objekta tipične dubrovačke dispozicije enteriera (*quattro stanze un salon*), građenog u mjerilu harmonije i jasnoći stila (kasno)renesansne epohe, no već s prodirućim baroknim elementima.

Ljetnikovac Klementa Gučetića–Zbutega–Lazarević, Mokošica, zaštićeno kulturno dobro, Z-4385 [31]

Gučetićevev je ljetnikovac u historiografiji prepoznat kao najvažnije ostvarenje ladanjske arhitekture 16. stoljeća na dubrovačkom području. Osim skladne kompozicije same zgrade ljetnikovca, tipične za vrijeme gradnje (između 1575. i 1581. godine), začelje zadržava gotičke oblike, što ga čini iznimnim primjerom dugog trajanja arhitektonskih i dekorativnih oblika u dubrovačkoj graditeljskoj baštini. Također, Gučetićevev je ljetnikovaca nezaobilazan i zbog cjelovitog renesansnog ambijenta koji je i danas čitljiv u inače poluruševnom sklopu. To se prije svega odnosi na sačuvani vrt s pergolama, obzidan visokim ogradnim zidom, koji svjedoči da su graditelji i naručitelji dubrovačkih ljetnikovaca posebnu pažnju posvećivali ambijentima koje su projektirali i naručivali.

Klementov san o raskošnom ljetnom domu u Rijeci dubrovačkoj bio je – veli Slavica Stojan – na granici iracionalnosti. Da bi ga izgradio godinama je prodavao svoje brojne naslijeđene posjede raštrkane širom Republike, a da ljetnikovac nikad nije uspio do kraja dovršiti (nedostaju, npr., u pravilu obligatna obiteljska kapela i *pavijun*). Početkom osamnaestog stoljeća tu živi Lukin sin, latinski pjesnik Vladislav Gozze (1678.-1746.), pravnik sa završenim studijem isusovačkog Collegio Tolomei u Sieni, istaknuti član Akademije *Ispraznijeh* koja se tu zacijelo sastajala, kao i u obližnjem Sorkočevićevom dvorcu. Jedan od posljednjih predstavnika te obitelji (kad pročitate kroniku obitelji i dvorca rekli biste – Buddenbrockovi iz Rijeke dubrovačke) i posjednik ljetnikovca bio je još jedan Vladislav Pavlov Gozze (1788.-1859.), zvani Vlad.

Glavna zgrada je teško oštećena i bez krova, posve devastirane unutrašnjosti. Cesta je definitivno odvojila spoj ljetnikovca s morem. Okolni

prostor je gradnjom golemog naselja izgubio izvorni ugođaj, makar bi mu visoko zelenilo i obnovljen vrt mogao vratiti djelić intimnosti. Neobično je da ni nakon četrdesetak godina otkako je izgrađena nova Mokošica, kao soc-realistički planirano satelitsko naselje Dubrovnika, nije oblikovan kulturni centar unutar ljetnikovca koji se pod njom nalazi, na obali mora do koje 12 000 stanara tek odnedavna može sići po kakvom-takvom puteljku. Grad Dubrovnik i Dubrovačka razvojna agencija DURA razvili su 2018. godine Prijedlog plana revitalizacije ljetnikovca Gučetić kao društveno-kulturnog centra Rijeke dubrovačke i memorijalnog centra Ruđer Bošković.

Ljetnikovac Restić, Sustjepan, zaštićeno kulturno dobro, Z-2462 (kuća Gavranić) [7]

Ljetnikovac Restić nalazi se na krajnjem istočnom rubu naselja Sustjepana. Sjeverno glavno pročelje orijentirano je prema Ombli, a cesta, koja je 1963. godine uništila orsan i terasu, pruža se uz samu gradnju. Ljetnikovac je nastao u 17. stoljeću, a navodi se i kao kuća Gavranić. Recentnim intervencijama, kako na samoj zgradi ljetnikovca i njegovoj unutrašnjosti tako i u pripadajućem okolišu, zadržana je stambena namjena, te je nakon znatnih oštećenja u Domovinskom ratu ljetnikovac rekonstruiran.

Kuća Kusinovo, Sustjepan 65, zaštićeno kulturno dobro, Z-922

[4]

Kuća se vodi kao zgrada s gotičkim elementima (J. Lučić, objava u *Ana-lima JAZU*, novija istraživanja S. Stojan pretpostavlja da je to bio Knežev dvor Rijeke dubrovačke). Kuća Kusinovo skromnijih je dimenzija, nastala krajem 15. ili početkom 16. stoljeća. Unatoč kasnijim intervencijama te smanjenjem parcele posjeda, kamena katnice s kvalitetnom arhitektonskom plastikom pročelja iskazuje odlike dubrovačkog načina stambene izgradnje na širem gradskog području.

Ljetnikovac Pera Kolića (Ghetaldi-Kolić), Komolac, zaštićeno kulturno dobro, Z-935 [18]

Ljetnikovac Pera Kolića na Tenturiji nekada je bio kompleks koji je unutar vrtne parcele, uz zgradu jednokatnicu, imao pridružen orsan i kapelu. Danas je riječ o stambenoj zgradi, uz vrtnu parcelu djelomično narušenoj. Na osnovu sadašnjeg stanja može se pretpostaviti izvorna dispozicija prostora koji je prije temeljite rekonstrukcije u 20. stoljeću imao odlike dubrovačkog renesansnog ljetnikovca 16. stoljeća. O tom razdoblju ljetnikovca svjedoče u prizemlju svođene prostorije, klasični raspored kata sa saločom i četiri bočne prostorije, te dijelovi arhitektonske plastike okvira. Zgrada je bila opožarena 1927. godine, nakon čega je obnovljena 1930-ih godina, kada je rekonstruirana i preoblikovana. Ladanjska je kuća nadograđena s istočne i južne strane. Uz istočno pročelje nadograđeno je, kao zasebni volumen, monumentalno stubište koje na vrhu, u nivou krovništa, završava otvorenim četverostrešnim trijemom, te uz stubište s bočnih strana, stambeni prostori u prizemlju i terasa na katu. U istoj ideji izmiješani su svi okviri otvora u unutrašnjosti, dijelom i na oplošjima, dok je u

prizemlju probojima unutrašnjeg konstruktivnog zida i spajanjem presvođenih prostora stvoren jedinstveni prostor – središnja dvorana prizemlja. Nekada renesansni ljetnikovac sa svim prostornim elementima ladanjske cjeline (kapelicom, orsanom i velikim vrtnim površinama), zbog prigradnji i nadogradnji, danas ima tek ambijentalno značenje, dokumentirajući gustoću ladanjske izgradnje u predjelu Rijeke dubrovačke. Ljetnikovac je pretrpio oštećenja i u ratnoj agresiji na Hrvatsku 1991. godine.

Ljetnikovac Kisić, Komolac, evidentirano kulturno dobro, R-D/4 [20]

Ljetnikovac Kisić smješten je sjeveroistočno od izvora Omble, u naselju Komolac, a od izvora ga dijeli današnja JTC. Zapadnim ogradnim zidom prostire se uz cestu predjela Tinturije. Sklop je smješten unutar ograđene parcele koja hortikulturno uokoljuje jednokatnu ladanjsku kuću, uklapajući se u tradicionalni obrazac dubrovačke ladanjske izgradnje. Ladanjska kuća izduženog je „L” tlocrta. Smještena je sjeveroistočno unutar parcele, a vrtni prostor sa šetnicom i stuporedima, zasađen agrumima, pruža se jugozapadno. Sjeverno krilo ladanjske kuće pruža se okomito na istočno, kamene je zidne strukture, perforirano otvorima prozora i vrata u osima, s kamenim stubištem prema vrtu na južnoj fasadi. Otvori su obrubljeni višestepenastom, kontinuiranom profilacijom, dok su na zapadnoj fasadi istočnog „L” krila zgrade manjih dimenzija s ravnim kamenim okvirima. Krovnište ladanjske zgrade nose jednostavno profilirane kamene konzole koje podržavaju krovni vijenac. Krovnište je na četiri vode, djelomično pokriveno kupom kanalicom, jer je ladanjska zgrada zbog neodržavanja i trošnosti, ali i pretrpljenih šteta – posebice uslijed potresa 1979. (oštećena krovna konstrukcija, pokrov, dimnjaci i nosivi zidovi) i ratne devastacije 1991./92. – u ruševnom stanju.

Po svojoj tlocrtnoj dispoziciji, sačuvanoj parceli, vrtu, vrtnoj arhitekturi, posebice po kamenoj plastici ladanjske kuće, ljetnikovac Kisić datira se u 17. stoljeće, a pribraja korpusu karakteristične dubrovačke ladanjske izgradnje, brojčano najgušće koncentrirane na izvangradskom području Rijeke dubrovačke. Premda u ruševnom stanju, ljetnikovac Kisić svojim smještajem nadomak izvoru Omblu, u nekad pitoresknom krajobraznom predjelu Dubrovnika, spomenik je kulture lokalnog značaja.

**Stambena zgrada Zec, Komolac, evidentirano kulturno dobro,
R-D/3 [22]**

Kamena jednokatnica izduženog pravokutnog tlocrta iz 18./19. stoljeća, kvalitetno građena s brojnim elementima gradske provenijencije, no bez posebnih stilskih obilježja.

**Ljetnikovac Pehovac, Mokošica, evidentirano kulturno dobro
[36]**

Ljetnikovac Pehovac nalazi se na obali rijeke, južno od naselja Mokošica. Pehovac je značajna dubrovačka pomorska obitelj 19./20. stoljeća, poznata i po svom dobročiniteljstvu. Sklop ljetnikovca, ograđen visokim ogradnim zidom, ima oblik trapeza koji se sužava prema jugu. Ispred sklopa, uz obalu rijeke, prolazi cesta izgrađena početkom 20. stoljeća. Južno od ceste, na samoj obali, nalazi se brodogradilište. Neposredno uz zapadni ogradni zid sklopa je korito širokog potoka koji kod ljetnikovca utiče u rijeku. Ljetnikovcu se pristupa kroz vrata u istočnom ogradnom zidu. Jednokatna ladanjska kuća, gotovo kvadratnog tlocrta smještena je u južnom dijelu sklopa i pročeljem je orijentirana prema jugu. Zapadna fasada kuće blago je konkavno zakrivljena i u ravnini je ogradnog zida. Istočno uz kuću je

popločano dvorište. Dvorište je sa sjeverne strane ograđeno nižim zidom koji je rastvoren vratima. Iz dvorišta se u kuću ulazi kroz vrata na istočnoj fasadi ukrašena motivom štapa i ugaonim konzolama. Južno od dvorišta je prostor koji danas služi kao spremište, a iznad kojega je terasa. Manji prednji vrt s istoka zatvara terasa, sa sjevera kuća, a s juga i zapada ogradni zid. Iz arhivske karte iz 1837./78. godine vidljivo je da je vrt prije gradnje ceste bio izdužen prema jugu. Stražnji, znatno prostraniji vrt širi se prema sjeveru i ima djelomično sačuvane šetnice. U sklopu vrta je i prizemni gospodarski objekt pravokutnog oblika, izdužen u pravcu sjever–jug. Pokriven je dvostrešnim krovom, a rastvoren je vratima na južnoj, zabatnoj fasadi. Pročelje ladanjske kuće ima tri pravilne vertikalne prozorske osi. U središnjoj osi prizemlja su vrata. Okviri otvora su plitko stepenasto profilirani. Iznad natprozornika je ravna kamena greda i profilirani vijenac ukrašen dentima. Uz prozore su konzole i menzole. Pročelje završava kamenim kanalom jednostavne profilacije koji nose konzole. Pročelje i zapadna fasada kuće su ožbukani tako da je u žbuci imitirana struktura kamenog zida s kvadrima i istaknutim sljubnicama. Krovni sistem je na dvije vode, pokriveno kupom kanalicom. Raspored unutrašnjosti donekle odudara od uobičajenog rasporeda dubrovačke ladanjske kuće. Umjesto središnje dvorane u prizemlju, na katu je relativno uski hodnik iz kojega se ulazi u bočne prostorije. Kat ima po dvije bočne prostorije sa svake strane hodnika, dok prizemlje uz dvije bočne prostorije južno, ima dvoranu koja se prostire čitavom začelnom stranom prizemlja. Dvorani se osim iz hodnika pristupa i izravno iz dvorišta, kroz vrata na istočnoj fasadi. Stubište je dvokrako, organizirano samostalno i smješteno između zapadnih bočnih prostorija. Prema detaljima kamene plastike ljetnikovac se može datirati u 16. stoljeće, ali je kasnije znatno pregrađen i današnji oblik i raspored unutrašnjosti duguje

vjerojatno 18. stoljeću. Sklop ljetnikovca zbog sačuvane cjelovitosti, zanimljive prostorne dispozicije i slojevitosti izgradnje ima odlike kulturnog dobra.

Ljetnikovac nepoznatog vlasnika s kapelicom, Obuljeno, evidentirano kulturno dobro, R-H/3 [30]

Ljetnikovac s kapelicom u Obuljenu, izvorno neutvrđenog vlasnika, smješten je uz samu obalu Omble, Rijeke dubrovačke, od koje je odvojen cestom i s koje je prilaz ljetnikovcu. Ladanjska kuća je kamena jednokatnica sa stambenim potkrovljem. S južne strane okomito na smjer pružanja ladanjske kuće smještena je stambena zgrada, vjerojatno ranije orsan ladanjskog kompleksa, a sa sjeverne je strane ljetnikovca kapelica. Zapadnom se stranom ladanjska kuća nadovezuje na susjednu kuću.

S južne je strane manji vrt, koji je u znatno većoj površini nekada okruživao ljetnikovac, a koji je također nekada bio ograđen kamenim zidom, granicom nekadašnjeg posjeda. U sredini tog zida zacijelo su postojala vrata i prilaz stazi kojom se prilazilo portalu ladanjske kuće. Od dvorišnog je dijela preostao tek manji, kamenom popločani dio prilaza ljetnikovcu.

Sa sjeverne strane ljetnikovca nalazi se također vrtni prostor, s djelomično očuvanim dijelovima vrtne arhitekture. Uz samu ladanjsku kuću jedna je uska šetnica koja pred kućnim izlazom ima podest. S tog se podesta pristupa u današnji komin i magazin (ranije prostor za peć). Istom se stranom stepenicama penje u trijem između ladanjske kuće i kapelice, a u visini prvoga kata ljetnikovca, sjeverno od podesta, s nekoliko se stepenica pristupa sjevernom dijelu vrta i prilazi prostoru pred sjevernim pročeljem kapelice, gdje je smještena cisterna za vodu. Staza na sredini vrta skreće

prema zapadnom ogradnom zidu nekadašnjeg kompleksa. Čitavom dužinom vrtnih staza sačuvani su vrtno-gradbeni elementi: parapetni kameni ogradni zidovi, koji su nekada nosili stuporede za odrinu, s nekoliko sačuvanih kamenih stupova za odrinu.

Ladanjska kuća pravilnog je pravokutnog tlocrta (kasnije tlocrtno usitnjena radi vlasničkih odnosa). Zaključuje se kako je ovom ljetnikovcu unutrašnja podjela bila atipična: prizemno, zapadno je saloča u koju se ulazi preko portala i izlazi sjeverno u vrt. U sjeveroistočnom uglu se drvenim stepeništem uspinjalo na kat. Saloča je na katu bila u istočnom dijelu, a dvije sobe zapadno.

Južno, glavno pročelje ladanjske kuće oblikovano je reprezentativno, horizontalno podijeljeno bogato profiliranim, kamenim razdjelnim vijencem, te osno postavljenim otvorima prizemlja i katova glatkih kamenih okvira, s dijamantnim šiljcima na spoju prema klupčicama i pragovima na južnom prozoru, te s osobito plastično isklesanim nadvratnicima i natprozorcima te uokvirenim Kristovim monogramom nad južnim prozorom. Kuća ima centralno smješten belveder s trostrešnim krovom s južne strane, pročelje zidano kamenim kvadrom fine obrade, složenim u pravilne nizove – ostale tri fasade su ožbukane. Dvostrešno krovište nosi kameni profilirani vijenac koji podržavaju profilirane konzole. Pokrov je od kupe kanalice.

Oblikovanje kapelice neuobičajeno je u tipologiji dubrovačke ladanjske izgradnje. Ispod pravokutno oblikovanog tijela kapelice je nadsvođeni prostor, u kojemu je magazin, a pod trijemom je izvorno bio prostor za krušnu peć. U kapelicu se ulazi s bočne strane trijema. Pravokutnog tlocrta, zidana je klesancima kao i glavno pročelje ladanjske kuće, sa središnje smještenim ulaznim vratima na južnom pročelju, dovratnika i nadvoja višestruke profilacije. Istočno i zapadno pročelje kapelice istovjetnog su

rješenja, s po dva prozora sa svake strane, uglančanim doprozornikom sa skošenjima pri vrhu i profiliranim kapitelnim zonama. Prozori kapelice leže na vijencima što teku kontinuirano duž pročelja. Dvostrešno krovšte nad profiliranim krovim vijencem pokriveno je kupom kanalicom.

Nekadašnja ladanjska cjelina, posebice ladanjska kuća datira se po oblikovnim karakteristikama u 17. ili 18. stoljeće, s kasnijim intervencijama koje su degradirale izvornu vrijednost sklopa. Preostali dio nekadašnje cjeline, ljetnikovac s kapelicom te ostaci vrtinoga i hortikulturnoga dijela, čine ne samo vrijedan artefakt u spomeničkom fondu Rijeke dubrovačke, već unutar ukupne ladanjske izgradnje šireg dubrovačkoga područja.

Ljetnikovac Crijević–Fouque, evidentirano kulturno dobro, Obuljeno, R-H/4 [29]

Ljetnikovac Crijević–Fouque nalazi se na desnoj obali Rijeke dubrovačke, na potezu zapadnije od Franjevačkog samostana Pohoda Blažene Djevice Marije, uz liniju ceste. Kompleks ljetnikovca s prostranim vrtom ograđen je visokim kamenim zidom koji je sastavni dio izvorne ladanjske cjeline. Izvorni osnovni tlocrt građevine bio je pravokutnik paralelan s linijom obale. Okomito na taj stambeni dio vezani su orsan i cisterna, koji su nekad imali terasu na gornjem dijelu. Iznad orsana u kasnijem je vremenu (pretpostavlja se nakon potresa 1667. godine) izgrađen još jedan stambeni kat, zapravo dva u jugozapadnom dijelu, a pravokutni tlocrt osnovnog stambenog dijela je u polovici svoje dužine srušen (istočni dio). U istočnom dijelu vrta smješten je glavni ulaz u vrt i kompleks ljetnikovca, koji je naznačen portalom na čijoj se ravnoj arhitravnoj gredi u sredini nalazi isklesani grb obitelji Crijevića. Vrtne površine regulirane su ortogonalnom mrežom šetnica s parapetnim zidovima i kamenim stupovima,

nekadašnjim nosačima pergole. Vrtno pročelje orsana ima u istočnom dijelu prizemlja puškarnice, a u zapadnom dijelu pravokutni ulaz.

Pročelja ladanjske kuće su ožbukana, dok se u prizemnom dijelu južnog i zapadnog pročelja nalazi očuvana kamena zidna struktura oblikovana po načinu 16. stoljeća. U unutrašnjosti ladanjske kuće, u prizemnom dijelu su kameni svodovi, dok je na katu drvena stropna konstrukcija. Krovšte kuće je drvene konstrukcije, na dvije vode pokriveno kupom kanalicom (na dijelu kuće što se veže na orsan krovšte trostrešno). Pregradnje i dogradnje izvedene tijekom 19. stoljeća djelomično su narušile izvornu dispoziciju ladanjskog kompleksa, no s obzirom na djelomičnu očuvanost

osnovnog volumena ladanjske kuće, ali ujedno i osobito važnih i ladanjskom zdanju pripadajućih i ortogonalno artikuliranih vrtnih površina, ljetnikovac predstavlja još jedan primjer vrijedne i vrlo rasprostranjene ladanjske izgradnje. Ljetnikovac stoga ima odlike kulturnoga dobra.

Ladanjsko-gospodarski kompleks Pozza–Bassegli–Krtica, Mokošica, zaštićeno kulturno dobro, Z-6999 [34]

Sklop ljetnikovca Pozza – Bassegli - Krtica nalazi se na sjevernoj strani (desnoj obali) Rijeke dubrovačke, južno od naselja Mokošica. Izvorno „ljetnikovac na vodi“ nije sačuvao vezu s rijekom od koje ga danas dijeli cesta sagrađena početkom 20. st. Ladanjsku cjelinu tvore: zgrada ljetnikovca nad orsanom u prizemlju, dvije gospodarske zgrade i vrt ograđen visokim zidom. Ladanjski sklop ima oblik pravokutnika izduženog u pravcu istok–zapad. Konačni izgled ovoga ljetnikovca s kraja 17. st. otkriva njegovu složenu građevinsku povijest. Na istome mjestu ljetnikovac je postojao i ranije te se prema arhivskim podacima može govoriti o 2 faze izgradnje: predpotresnoj i fazi nakon potresa 1639. godine kada je doživio temeljito preoblikovanje. Ladanjsko – gospodarski kompleks Pozza – Bassegli - Krtica očuvao je jasno čitljiv prostorni areal omeđen ogradnim zidom, kvalitetnu arhitektonsku plastiku kuće i vrta te zanimljivu prostornu organizaciju nastalu uslijed transformacije sklopa u poslijepotresnom razdoblju. Usprkos lošem građevinskom stanju, uzrokovanom neodržavanjem i oštećenjima nastalim u ratnoj agresiji na dubrovačko područje 1991. godine, ovaj kompleks je zadržao odlike kulturnoga dobra i predstavlja značajno ostvarenje u okviru ladanjske arhitekture dubrovačkog područja.

Ljetnikovac Bunić–Kaboga na Batahovini, 16. stoljeće, zaštićeno kulturno dobro, Z-3993 [1]

Ljetnikovac Bunić–Kaboga na predjelu Batahovina smješten je na lijevoj obali Rijeke Dubrovačke, od koje je odvojen cestom. Ljetnikovac Miha Bunića, najstariji na obalama Omble, izgrađen je u gotičko-renesansnom stilu, jedan je od rijetkih na kojem se susreću dvije značajne arhitektonske teme ladanjske izgradnje: trijem i lođa, a prostorni se odnosi organiziraju na dvije razine. Mnoga obilježja povezuju ovaj ljetnikovac s onim Petra Sorkočevića na Lapadu, pa su im zajednička ne samo neka osnovna obilježja već i majstori (kapelicu ljetnikovca 1538. g. izvodi Petar Andrijić), svrstavajući ga u skupinu najvažnijih dubrovačkih spomenika, vrhunsko djelo dubrovačke ladanjske arhitekture.

Ljetnikovac Kaboga (Kušt), Komolac [15]

Ljetnikovac Kaboga–Kušt, označen kao čest. zgr. 22/1 k.o. Komolac. Gotičko-renesansni ljetnikovac datiran u 16. stoljeće s ograđenim vrtom. Na istočnoj je strani kamena jednokatnica koja u prizemlju ima središnji jednostavni portal s profiliranim kapitelima na dovratnicima i profiliranim vijencem. Sa strane su recentno otvorena dva velika lučna otvora s ravnim kamenim okvirima. Na prvom katu istočnog pročelja su tri visoka prozora s plitko profiliranim okvirima, zupcima i vijencem. Uz lijevi ugao je medaljon s Isusovim monogramom. Uz strehu je kameni profilirani kanal na konzolama. Sjeverni zid zgrade je ujedno i ogradni zid sklopa prema Rijeci. Na katu su dva prozora, jedan sa profiliranim okvirom. Na bočnim stranama sjevernoj i južnoj su po dva pravokutna prozora s istom plastikom okvira. U prizemlju je zidni ormar s profiliranim okvirom. Četverostrešni krov drvene konstrukcije pokriven je kupom kanalicom.

Stambeno-gospodarski kompleks s mlinicom, Prijevor, evidentirano kulturno dobro, ev – R – F/1 [27]

Jedini cjeloviti dio nekadašnjeg ladanjsko gospodarskog kompleksa nastalog u 16. st. Mlinica je nastala pregradnjom orsana. Kompeks se sastoji od stambenog dijela pročeljem okrenutog prema Rijeci dubrovačkoj, gospodarske zgrade, orsana i vrtog prostora. Zgrada mlinice sastoji se od prednjeg većeg dijela (nekadašnji orsan) i manjeg dijela koji se nalazi na dijelu nekadašnje kuće stradale u potresu u 17. st.

Stambena kuća Domijan, Sustjepan, evidentirano kulturno dobro, R – J/4 [5]

Locirana u središnjem dijelu naselja Sustjepan, uz lijevu obalu Rijeke dubrovačke, pročelja okrenutog prema magistralnoj cesti. Jednokatnica s visokim

potkrovljem, svih vidljivih fasada, pokazuje u dispozicijskom i oblikovnom smislu odlike secesijske gradnje s prijelazom 19. u 20. st. Među rjeđim je primjerima takve gradnje na dubrovačkom području. Nedavna obnova u ratu teško stradalog objekta naglasila je njene karakteristike.

Termoterapija, Mokošica, evidentirano kulturno dobro, R – I/5 [38]

Dom za stare i nemoćne sagrađen je 1905. kao zdravstveni objekt za korištenje sumpornog blata u rehabilitacijske svrhe. Izvorna namjena napuštena je pedesetih godina, a kasnije je služila za smještaj građevinskih djelatnika. Obnovljena je 1988. za stanovanje komunalnih djelatnika.

2.4. Sakralna baština

Najtrajnije biljezi svakodnevnog života u ovom jedinstvenom prostornom amfiteatru sačuvani su u brojnim sakralnim lokalitetima jer su se o njihovom održavanju brinuli uređena crkvena struktura i njihovi utemeljitelji. Pored onih koje su se sačuvala, vizitacije, isprave i stare karte spominju i niz nestalih crkava koje su se nalazile na pristrancima polja, uz strme putove, na gorskim kosama i uz morsku obalu. Od čitave mreža prastarih crkava ponegdje ostadoše tek odjeci imena: sveti Nerej, Ahilej i Pankracija, sveti Firmo... Bile su kongregacijska središta, terminacijski biljezi, ponekad svojevrsne filijale biskupskih i kaptolskih i samostanskih, kao i vlasteoskih posjeda. Za prostor nekadašnje Dubrovačke republike nadasve je karakterističan znatan broj ranosrednjovjekovnih i srednjovjekovnih crkvice. U prostoru Rijeke one u prvom redu svjedoče i o rasprostranjenosti i kontinuitetu agrarnih posjeda; smatraju se – kako je govorio Milan Prelog – svojevrsnom potvrdom »prava na zemlju i ljude«.

Rijeka dubrovačka bijaše uokvirena crkvama s titularom Blagovijesti, što ne iznenađuje s obzirom da je tu bilo nekoliko carinskih prijelaza iz osmanlijske države u Republiku, kojima je najbrže mogla stići i kuga. »Zvona Sv. Anuncijate, one s desne obale na ušću i one njoj nasuprot, iznad Kantafiga, i treće crkve Sv. Anuncijate, one koja čuči podno strme gore na samom izvoru Omble, javljala su revno puku svojom blagotvornom zvonjavom da je opasnost prošla, da zarazne bolesti više nema, da su neprijatelji potjerani u bijeg i da se kotač svakodnevlja opet obrće u svom uobičajenom ritmu.« (S. Stojan, *Ombla, vile i vilani*). O važnosti kulta Anuncijate svjedoči i Marin Držić. Marova zaručnica Pěra, odmjerava duljinu jedne rimske ulice s udaljenošću od grada do Luncijate, tj. crkve sv. Anuncijate, smještene na obronku Srđa nad

Gružem: »Ovo je dilja neg od Grada do Luncijate« (*Dundo Maroje*, I, 9). Uz crkvu je prolazio gorski put (u naravi – popločani akvedukt), kojim se pješice »preko Luncijate« *stizalo u Rijeku, jer puta uz more nije još bilo*. Crkvom nad Gružem upravljao je od 1497. Marinov stric Džore Držić, pa je i to jedan od mogućih razloga što tu crkvu, kao i kult Gospe Luncijate, Držić višekratno spominje u *Dundu Maroju*.

Najznačajnija je župa obuhvatila sela Sustjepan, Mokošicu i Petrovo Selo u donjem dijelu zaljeva Rijeke dubrovačke, kao i njihove zaseoke. Povezivala ih je drevna morsko-brdska komunikacija koju dokumenti nazivaju *Via romana*. Uključivala je put iz središta Grada koji je dijelom pratio vodovodnu trasu [tangirajući crkvicu Gospe Anuncijate na padini Srđa] spuštajući se potom o sjevernom padinom Srđa u Sustjepan. Komunikacija se nastavljala brodicom preko mora u Mokošicu, a potom je slijedila uzvodno potok Poljić sve do Petrova Sela, te dalje strmim usponom po kršu preko granice Dubrovačke Republike. Put koji je prolazio kroz Mokošicu isprave nazivaju *via publica* ili komunski put.¹⁶

Iznimno važan reper u prostoru je franjevački samostan u Rožatu. Prostor oko njega bio je prava pozornica društvenog života Rijeke dubrovačke: »Pred samostanom i crkvom okupljao se narod iz okolnih sela u blagdanske dane, izvlačili su na tom mjestu mreže riječki ribari; tu se istovarivala roba s brodova, osobito građevinski materijal, ukrcavale se bačve s vinom i moštom na putu prema gradskim tovijernama u posebne barke za tu namjenu učinjene, koje su zvali masicama. Tu su se raščišćavali i međusobni

16 S. Stojan, Na ustima Omble, na korak do grada. Svakodnevnica života u župi Presv. Spasitelja u Mokošici u vrijeme Dubrovačke Republike, u: 250. obljetnica župe Presv. Spasitelja u Mokošici, *Dubrovnik – Zbornik radova*, Dubrovnik 2021: str. 157.

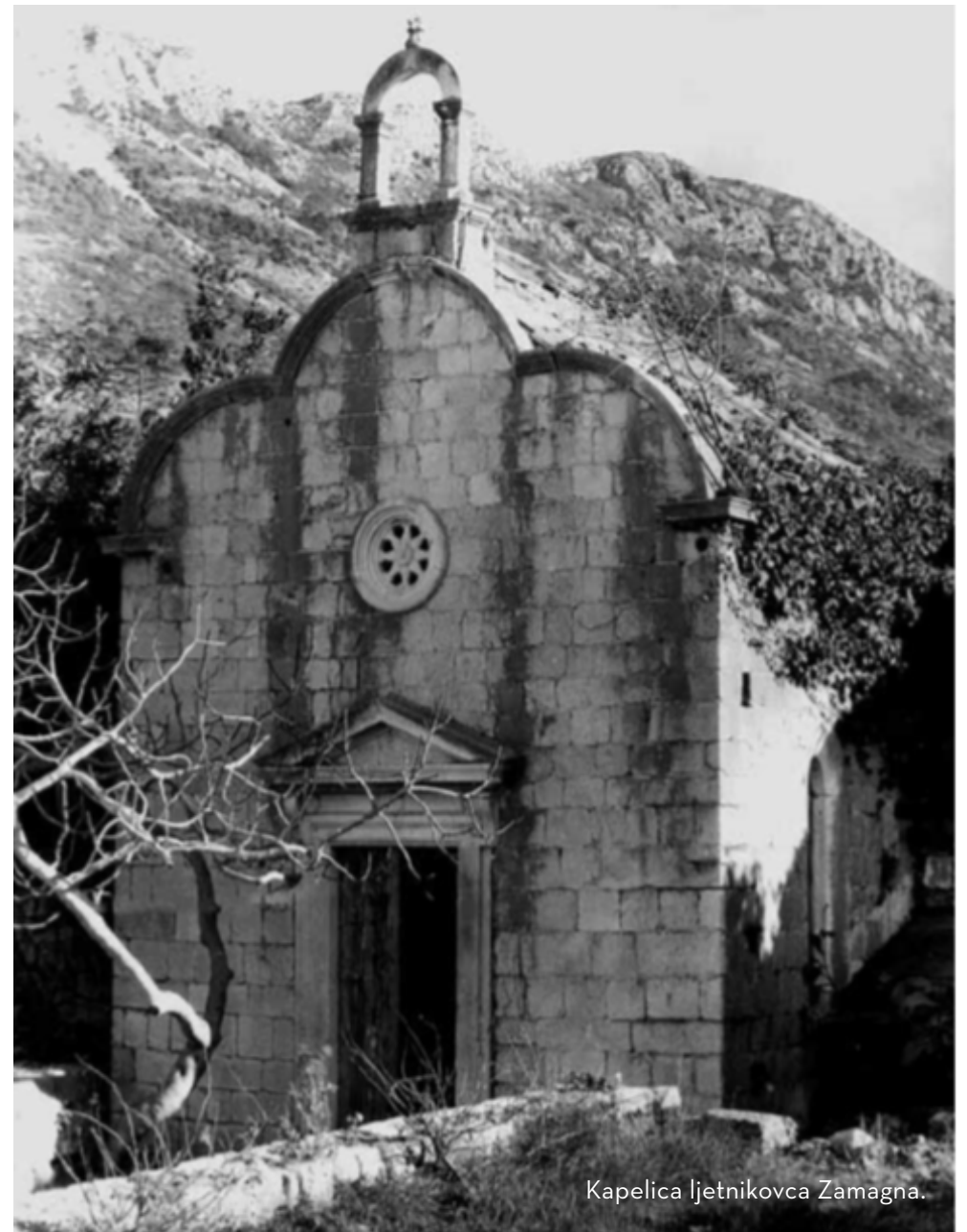
nesporazumi stanovnika Prijedora, Rožata, Čajkovića i Dračeva Sela i putnika koji su tuda prolazili ili se nakratko zbog nekog posla zaustavljali.«¹⁷ Ladanjski sklopovi uokolo Rijeke gotovo u pravilu su kapelice (*oratorium privatum*), koje su osim duhovnih potreba svojih vlasnika nosili i složene simboličke funkcije, u prvom redu statusne. Ponekad su i starije od zgrada za stanovanje. Nalaze se u vrtovima ili na terasama, blizu ladanjske kuće. Takve su kapelice Bunić-Gradićeva i Stayeva ljetnikovca na Batahovini. Zanimljive su jer se neke od njih nastaju prema starijim, uvriježenim predlošcima sakralne arhitekture dubrovačkog područja čime se – prema mišljenju Nade Grujić – »možda željelo naglasiti tradicionalno pravo na posjed«. Postoje, međutim, primjeri preuzimanja predloška suvremenih gradnji ljetnikovaca, kao što je to slučaj s kapelicom Zamanjina ljetnikovca u Mokošici, čije pročelje aludira na Andrijićevo pročelje crkve sv. Spasa u Gradu (iz 1520. godine). Sve to se odnosi posebno na uporno ponavljanje motiva krova s kupolom na osmerostranom tamburu, o čemu je povijesno-umjetnička disciplina mnogo diskutirala, ali se čini najvjerojatnijom pretpostavka su uzor imale u monumentalnoj kupoli romaničke katedrale u Gradu. Neki su ljetnikovci pak kapelicu dobili naknadno, poput ljetnikovca Gučetić-Đurđević u Mokošici čija je kapelica – atipično smještena unutar čitava sklopa – datirana istom 1595. godinom.

Samorazumljivo je da sve navedene sakralne građevine treba dostojno čuvati i obnavljati. Neke, od visokog arheološkog potencijala, bi trebalo istražiti i prezentirati. Neke, poput posve zapuštene i ruševne, kao što je crkva sv. Tripuna u Komolcu (prvotno obiteljska kapela Gundulićeva ljetnikovca), trebalo bi posve obnoviti.

17 S. Stojan, *Ombla...: str. 109.*

U kontekstu našeg razmatranja sakralne građevine valja promatrati ne samo kao objekte duhovne baštine, nego kao istaknute oznake posebnih mjesta u krajoliku, u kojemu su kao često najprepoznatljiviji naglasci i pravi ukras – bez obzira na njihovu veličinu. Kao markantni pojedinačni elementi vjerskog i duhovnog naslijeđa odredile su temeljni identitet i općepoznati vizualni karakter širokog prostora u kojemu »zrače« kao prvorazredni kulturni i kulturni reperi milenijskog kontinuiteta zajednica za koje su nastali, i u kojima i danas imaju važnu ulogu društvene kohezije. Ne manji potencijal nude – osobito kada ih shvatimo kao mrežu točaka od visokog simboličkog značenja u prostoru – i u konsolidaciji vizualnih vrijednosti i obnovi kulturnog krajolika; naročito ovdje gdje su spomenici na granici da postanu dijelom onoga što teorija kulturnih dobara zove »disconnected heritage«.

Čitanjem i razumijevanjem različitih tipologija njihova izvornog konteksta mogli bismo lako doći do ideja vodilja kojima bi se njihov simbolički i vizualni utjecaj u krajoliku mogao pojačati. Često ih prate monumentalna pojedinačna stabla ili smisljeno komponirane skupine stabala (hrastovi, lipe, platane, čempresi, itd.), koje im stvaraju posebno sugestivni okvir čime postaju važni orijentiri, odnosno karakteristični krajobrazni znakovi šire prostorne organizacije. Pojedinačne krošnje, skupine stabala, drvoredi, itd., mogu, kao promišljeni kompozicijski elementi – utemeljeni na povijesnim rješenjima dubrovačkog prostora – u značajnoj mjeri naglasiti važnost ovih sakralnih spomenika. Isto tako, ne treba isticati u kolikoj mjeri je utješno, u današnjem prostornom kaosu, čuti zvono s tih crkava/crkvica. Nameće se stoga potreba da se razmotre hortikulture poboljšice ili nova rješenja kod svih ovdje navedenih sakralnih objekata u svjetlu mogućnosti da ih se dodatno uokviri i sakralizira u prostoru koji je ponegdje već devastiran, a još više, da se time obnove i povise krajobrazne vrijednosti cjeline Rijeke dubrovačke.

Kapelica ljetnikovca Zamagna.

Crkva Presvetog Spasitelja, Mokošica u Ombli, evidentirano kulturno dobro, D – I/8, [41]

Župa s titularom Uznesenja Gospodinova (*Ascensionis Domini Nostri Jesu Christi*) ustanovljena je 30. travnja 1769., čime je crkva Presv. Spasitelja u Mokošici postala župna crkva.¹⁸ (Sve do tada na području Rijeke dubrovačke postojala je samo jedna župa sa središtem u župnoj crkvi Uznesenja Blažene Djevice Marije u Rožatu.) Inače, bratovština sv. Spasa utemeljena je uz istoimenu crkvu u kolovozu 1477.

Crkva izgrađena u prvoj polovici 17. stoljeća zamijenila je raniju. Čini se da je pretrpjela znatne štete prilikom rusko-crnogorske opsade Dubrovnika ljeta 1806. Današnja crkva nastala je rekonstrukcijom nove crkve podignute 1960-ih, na mjestu prethodne srušene u bombama savezničke avijacije u veljači 1944. Zvonik uz crkvu sagrađen je 1882. godine. Na mjesnome groblju nalazi se i kapelica sv. Križa podignuta 2011. godine prema projektu d.i.a. Petrice Balija i d.i.a. Ante Stojana na mjestu ranije istoimene kapelice s početka 20. stoljeća.

18 Začudo, Serafin Marija Cerva u svom djelu *Sacra Metropolis Ragusina* (1744.), opisujući župe i važnije crkve Dubrovačke nadbiskupije, ne spominje crkvu u Mokošici. Osim župne crkve u Rožatu, ističe crkvu sv. Stjepana Prvomučenika u Sustjepanu i crkvu Prikazanja Marijina u Hramu u Petrovu Selu. Za nju veli da se zbog obližnjeg izvora slatke vode naziva »od Vodica«. Vidi u: S. M. Cerva, *Prolegomena za Svetu dubrovačku metropoliju*, Zagreb-Dubrovnik, 2012: str. 452

Crkva Velike Gospe s grobljem u Rožatu, zaštićeno kulturno dobro, Z-3627 [25]

Na Glavici, brežuljku na zapadnoj strani Rijeke dubrovačke iznad Rožata, koncem 11. ili početkom 12. st. izgrađena je crkva sv. Marije uz koju je 1197. godine dograđen samostan koji postaje benediktinski priorat pripojen benediktinskom samostanu na Lokrumu.¹⁹ Po odlasku benediktinaca koncem 13. st. ondje je osnovana prva župa za cijelo područje Rijeke dubrovačke, s crkvama sv. Stjepana u Sustjepanu i Velike Gospe u Rožatu. Župnici župe Rožat spominju se kontinuirano od 15. do 18. st. i dalje.

Sklop je srušen u potresu 1667. godine, a na mjestu stare crkve izgrađena je nova župna crkva istog titulara. Nakon što je 1898. do temelja izgorjela u požaru, obnovljenoj crkvi je dodana sakristija i sagrađen zvonik. Posljednja je pregradnja iz 1950. godine. U Domovinskom ratu crkva, zvonik i groblje teško su oštećeni, pa je nakon rata uslijedila još jedna obnova.

19 Dubrovački plemić Sabin Gundulić podigao je prvu crkvu 1115., da bi je potom 1123. godine s očinskom baštinom darovao benediktincima iz Monte Cassina. Odlaskom benediktinaca prešla je u posjed Kaptola dubrovačke stolne crkve. U vrelima se spominje kao »ecclesia sanctae Mariae in loco dicitur Rabiata«, ili pak - u 15. st - »quae dicitur Rosiata« (po oltarskoj slici Gospe u ružičnjaku).

Samostan s crkvom Pohođenja Marijinog, Rožat, zaštićeno kulturno dobro, Z-1613 [26]

Samostan i crkvu Pohođenja Marijina osnovali su bosanski franjevci 1393. s dozvolom dubrovačkog Senata u dnu zaljeva na desnoj zapadnoj obali rijeke Omble. Od godine 1465. je pod upravom dubrovačke franjevačke provincije, a danas u sklopu franjevačke provincije sv. Jeronima.

Sadašnji izgled dobio je nakon što je 1582. srušen stari samostan. Gradnju je dovršio Franjo Radeljević 1585. godine. Znatno oštećen u potresu 1667., godine 1704. je barokiziran, ali slijedeći renesansnu koncepciju samostana i crkve. Nakon potresa 1979., sklop je temeljito statički konsolidiran. Istraživanja su otkrila temelje starijeg, manjeg samostana. Tom prigodom uklonjen je raniji hortikulturni dio klaustura, pa popločan. Rekonstruirano je sjeverno krilo trijema klaustura.

Crkva Sv. Nikole, Dračevo Selo, zaštićeno kulturno dobro, Z-1611 [28]

Crkva izgrađena u 16. st. (vjerojatno na temeljima romaničke iz 13. st.), s neskladno prigradenim trijemom. Nalazi se sred naselja uz Izvor u Dračevu selu, istočno od Nove Mokošice i sjeverno od Prijedora.

Crkva Gospe od Vodica (Gospa od Zdravlja) s grobljem, zaštićeno kulturno dobro, Z-3681 [42]

Crkva na gorskom sedlu na pola puta između Petrova Sela i Pobrežja nad Rijekom dubrovačkom. Posvećena je blagdanu Prikazanje Blažene Djevice Marije (*Praesentatio Beatae Mariae Virginis in templo*) koji se štuje kao Gospa od Zdravlja. Zovu je i Gospe od Vodica (po obližnjem izvoru) ili pak crkvom »kod tri Pankracija« (po nekadašnjem triptihu s prikazom trojice mučenika iz ranog kršćanstva, sa središnjim likom sv. Pankracija).

Ranija crkva postojala je na istom mjestu, srušena u Velikoj trešnji 1667. godine. Obnovljena je u drugoj polovici 17. st., no današnji neogotički izgled dobila je 1885. godine. U potresu 1979. bila je oštećena, a 1985. je izgorjela u požaru, da bi potom bila obnovljena prema projektu arh. I. Prtenjaka. Ponovno je stradala i tijekom srpsko-crnogorske agresije na hrvatski jug tijekom 1991. i 1992. godine.

Ostaci crkve sv. Pankracija iznad Petrova Sela [43]

Nedaleko od današnje crkve Gospe od Zdravlja (Gospa od Vodica) između Petrova Sela i Pobrežja postojalo je srednjovjekovno selo Kurilo (dakako, još jedan hidronim), važan reper na sjeverozapadnoj granici Rijeke dubrovačke, odnosno Astoreje. Tristotinjak metara sjeverno

nalaze se ruševine pretpostavljene crkve sv. Nereja, Ahileja i Pankracija koja se spominje pri podjeli Primorja 1399. godine, premda je mogla biti izgrađena i dva stoljeća ranije.²⁰ Očuvan je samo južni zid crkve s tragovima srednjovjekovnih lezena.

Štovanje ovih svetaca, nakon što je crkva u Kurilu srušena, preseljeno je u kapelu Gospe od Zdravlja (Gospe od Vodica) u Petrovu Selu.

Ostaci crkve sv. Mihajla u Gornjoj Čajkovici, na lokalitetu Pod stranom (čest. zem. 65/2, 69/2, 70, 71, 72, 73/1, k.o. Čajkovica) [44]

Crkva sv. Mihajla u Gornjoj Čajkovici spominje se 1366. godine. Srušena je 1806. u vrijeme napada rusko-crnogorskih jedinica na Konavle i Dubrovnik. U arheološkim zaštitnim istraživanjima 1996.-2002. g. na terasastom prostoru ispod Crvenih stijena na jugoistočnim padinama brda Golubov kamen (iznad Kule i Bote, gdje je izvor srednjovjekovnog vodovoda) pronađeni su ostaci ranosrednjovjekovne crkve. U blizini je nekropola stećaka (od kraja 12. do kraja 15. st).

Prema lokalnoj predaji, oltarna pala s prikazom sv. Mihovila (danas u Riznici rožatskog samostana), bila je iz te crkve prvo prenesena u susjednu crkvu Sv. Kuzme i Damjana u Knežici.

²⁰ A. Marinković, Teritorijalno širenje Dubrovačke Komune/Republike i crkve njezinih svetaca zaštitnika, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* XLV (2007.): str. 227.

Crkva sv. Petra, Čajkovići, preventivno zaštićeno kulturno dobro, R – G/2 [10]

Crkva iz 16. st. smještena u Čajkovićima, ribarskom naselju na lijevoj, osojnoj obali Rijeke dubrovačke. Preventivno je registriran i inventar crkve (P-1505, od 12. 9. 2008.)

Crkva Navještenja, Komolac, zaštićeno kulturno dobro,

Z-1612 [23]

Crkvicu Navještenja B. D. Marije uz sam izvor Omble projektirao je i izgradio 1480. Paskoje Miličević, koji je u blizini imao talionicu bakra. Na portalu je prikazom Navještenja Marijina s uklesanom godinom gradnje, te s natpisom AVE GRACIA PLENA. Bogoslužje se od 1993. održava na blagdan Blagovijesti.

Crkva Sv. Tripuna, Komolac, zaštićeno kulturno dobro,

Z -2428 [12]

Prvotno obiteljska kapela Gundulićeva ljetnikovca čije su ruševine u neposrednoj blizini. (Nakon prolaska ceste ostatci ljetnikovca ostali su odvojeni od crkvice.) U ruševnom je stanju (danas bez zvonika na preslicu i bez rozete na pročelju), pretvorena već prije 1965. u staju. Nekadašnji vlasnik, dr. Papi, uništio je natpis na crkvici koji je spominjao ugarsko-hrvatske kraljeve, spomen na sastanke Dubrovčana i bosanskih dostojnika iz vremena hrvatsko-ugarske vlasti.

Crkva sv. Duha s grobljem – naselje Glavica, istočna strana

Komolca, zaštićeno kulturno dobro, Z-934 [19]

Crkva svetoga Duha sa slikovitim, lijepo uređenim grobljem nalazi se na sjevernoj padini brežuljka, istočno od naselja Komolac, na brežuljku gotovo sučelice crkvi sv. Marije u Rožatu. Te dvije crkve, naime, dominiraju čitavim prostorom uokolo izvora Omble. Spominje se u povijesnim vreli-ma 1312. kao »ecclesia sancti Firmi« pri dnu polja »in campo Juncheti«. ²¹ Nekoliko znamenitih ranoromaničkih spolija (11. st.) ugrađenih u pročelju crkve i ogradu groblja svjedoči o njezinom ranijem postojanju. Obnovljena je u 16. st., kada se spominje bratovština svetoga Duha. Na groblju je više nadgrobni ploča iz 15. i 16. stoljeća. Crkva je još jednom obnovljena krajem 19. st., a interijer 2017. ²²

21 Crkve istog titulara spominju se u Šumetu i na Lopudu.

22 Svetkovina Duhova, odnosno blagdan silaska Duha Svetoga na apostole u Jeruzalemu (50 dana nakon Kristova uskrsnuća) u Komolcu se tradicionalno obilježava uvečer, plamenjem uokolo crkve.

Crkva sv. Stjepana, Sustjepan, zaštićeno kulturno dobro, Z-3631 [6]

Crkva sv. Stjepana (izvorni titular crkve zamijenjen je početkom 18. stoljeća Gospom od Karmena) smještena je uz cestu koja se proteže istočnom obalom pri ušću Rijeke dubrovačke, na komunikaciji koja od početka 20. stoljeća postaje dio glavne ceste oko Rijeke dubrovačke. Bijaše središte povijesnog naselja koje je dobilo ime po imenu titulara crkve. Spominje se u listini pape Aleksandra III. od 17. siječnja 1160. (*ecclesia sancti Stefani de Umbula*). Prema shematizmu Dubrovačke biskupije crkva je navodno utemeljena 1050. Godine 1517. postaje župnom crkvom za Sustjepan

(*Portus Umblae*), Mokošicu i Petrovo Selo. Godine 1667. stradala je u Velikoj trešnji, pa je potom barokizirana. Izvorna, srednjovjekovna crkva ostala je prostor današnjega svetišta. Nova crkva je 1869. poharana požarom, obnovljena već 1870., da bi potom u Drugome svjetskom ratu stradala posrednim učinkom bombardiranja, a izravnim granatiranjem 1991./92. u srbočrnogorskoj agresiji kad joj je uništen krov, oštećen dio trijumfalnog luka, glavni oltar, preslica i zvona. Ipak, usprkos svim mijenama i pregradnjama očuvala je kontinuitet i svoju sakralnu namjenu, začudo i značajan spomenički inventar u interijeru.

Crkva sv. Duha s grobljem

Kapelica sv. Antuna Padovanskoga, Sustjepan [3]

Podignuta je sredinom 19. stoljeća. Potom je 1903. izmještena nekoliko metara dalje radi izgradnje glavne ceste oko Rijeke dubrovačke, da bi po izgradnji Jadranske magistrale (1963.-1964.) bila premještena na današnje mjesto.

Spomen kapelica sv. Nikole, Sustjepan, čest. zem. 67/1, 67/2 i 70/3 k.o. Sustjepan [46]

Crkvice izgrađena 2002. na mjesnome groblju u spomen na herojsku obranu Dubrovnika 1991. godine. Projektirao ju je dubrovački arhitekt Stijepo Butijer.

Gospa Anuncijata (Luncijata) na desnoj obali Rijeke dubrovačke, Z 8038/03 [45]

Gospa Luncijata poviše današnjeg naselja nazvanog Nuncijata, izgrađena je kao zavjetna crkva na mjestu Krstac na putu k Ombli, oporukom dubrovačkog trgovca Anđela Ljutice (Angelo de Gliutica) od 5. svibnja 1348., u godini velike kuge koja je harala Europom i u nas.²³ Njome isprva upravljaju redovnice trećeretkinje – u puku zvane »službenice od crkve«, »prisadnice« (*reclusae, bizocare, bizocolae, pinzocarae, mantellatae*)²⁴ – zatim Bratstvo sv. Mihajla u Gružu (*S. Michaelis in arboribus de Gravosio*), potom Bratstvo sv. Đurđa. Početkom 16. stoljeća brigu je preuzela patricijska obitelj Sorkočević. Godine 1806., za vrijeme rusko-crnogorske pohare, crkva je devastirana. Nakon pada Republike obitelj Sorkočević prodaje

23 A. Bezek – V. B. Lupis, *Crkva Gospe Luncijate u Gružu – Hortus marianus*, Dubrovnik 2016.

24 U 15. stoljeću uz Gospu Luncijatu živio je pustinjač – svećenik, a jedan pustinjač pokopan je u njoj krajem 16. stoljeća.

crkvu židovskim obiteljima Terni i Pardo. Koncem 19. stoljeća gruški trgovac Pero Lujak obnavlja je u historicističkom stilu, te 1897. poklanja gruškoj župi sv. Križa.²⁵

25 Jedan od potomaka Pera Lujaka, arhitekt Mihajlo Lujak projektirao je preuređenje crkve i okoliša, planirajući glavni ulaz kroz aleju čempresa sa zapadne strane, te izgradnju amfiteatralnog okoliša sa zvonikom s južne strane kompleksa. »Možemo zaključiti kako je arhitekt Lujak u skladu s postmodernom

2.5. Infrastruktura na području Rijeke dubrovačke

2.5.1. Trasa željeznice

Željeznička trasa od graničnog prijelaza do luke Gruž (remiza, vodosprema, ložionica, tuneli, zgrada za osoblje željeznice) nije evidentirana kroz konzervatorsku dokumentaciju.

Uskotračna željeznica, čija širina pruge iznosi 760 milimetara (manje od standardne širine od 1435 milimetara), spajala je Dubrovnik s Bosnom i Hercegovinom preko Uskoplja u dužini od 16,5 kilometara. Građena je od 1898. do 1901. godine, kada je 15. srpnja pruga otvorena za promet, a ukinuta je 1976. godine. Pruga ulazi na dubrovački teritorij pokraj mjesta Ivanica. Spuštajući se preko brojnih nasipa i tunela, prolazi uz mjesto Šumet te se penje uz sjeveroistočnu padinu Srđa te, prekidajući na jednom dijelu trasu starog dubrovačkog vodovoda iz sredine 15. stoljeća, nastavlja duž sjeverne padine Srđa Rijekom dubrovačkom do rta Kantafig spuštajući se konačno u Grušku luku. Za potrebe pruge izgrađena je u Gruškoj luci zgrada kolodvora te prema rtu Kantafig remiza – spremište, ložionica, zgrade za smještaj osoblja željeznice i vodosprema. Sva željeznička infrastruktura kao i zgrade građene su prema tipskim projektima austrijskih inženjera koji su radili na izgradnji bosanskohercegovačke pruge od Gabele do Zelenike s odvojcima.

arhitekturom na izvrstan način istaknuo najvažnije elemente naslijeđene arhitekture, uklopljene u suvremeni koncept arhitektonskog rječnika simbioze prirodnih i tradicionalnih materijala i suvremenih težnji.« Tako barem zaključuju Bezek - Lupis, *Crka Gospe.*, 2016: str. 37.

2.5.2. Trasa vodovoda

Dubrovnik je oduvijek imao razvijenu hidrološku strategiju, brinući i o najmanjim izvorima žive vode, cisternama i bunarima. Grad je poduzeo mnogošto da problem vode riješi. Uz carinarnicu se tako godine 1304. gradi državna cisterna s naplavom na mjestu današnjeg zapadnog krila Sponze. (Ime joj i dolazi od *spongia* = spužva; paralelno ime, Divona, vuče korijen iz ar. *Diwan* = fontik, carinarnica, hospicij uz luku). Godine 1388. je zaključeno da »spongia« cisterne kod franjevacu bude cijela Placa (*platea*). Jedno od centralnih poglavlja pohvalnog traktata Dubrovniku Filipa de Diversisa (1440.) u tančine opisuje gradnju vodovoda koji je iz Šumeta sa 8000 sežanja udaljenosti uveo »bujicu najslađe tekućine« da »napoji i ukrasi grad«. Gradnja dubrovačkog vodovoda bijaše jedan od najvećih pothvata tog vremena. Živa voda doticala je u to doba u malom broju europskih gradova.

O dubrovačkom je vodovodu postojao tek jedan kratak, ali veoma vrijedan rad Lukše Beritića, koji je značajno dopunjen iscrpnim tehničkim opisom i novim arhivskim podacima u nedavno objavljenom članku Relje Seferovića i Mare Stojan. Na aspekte koji taj vodovod izravno povezuju uz uvođenje nove tekstilne industrije u Grad upozorava Joško Belamarić. Bilo kako bilo, sredinom 1436. godine pozvana su iz Napulja dva majstora, Andreuccio de Bulbito i Onofrio della Cava, pa je već u lipnju s njima zaključen ugovor za izgradnju vodovoda. Njih dvojica su se obvezali do konca kolovoza 1437. izgraditi vodovodni kanal od glavnog (»Vrelo«) i iz dvaju manjih izvora (»Vrijesna glavica« i »Marčevo«) u Šumetu do unutar zidina grada, bez ikakva gubitka vode i to za 8250 mletačkih zlatnih dukata, u obročnim isplatama (prije početka 1000, po dovršetku prve četvrtine

2000, po polovini još 2000, na 3/4 također 2000, a ostatak po završetku). Trebali su godinu po dovršetku besplatno popravljati eventualne kvarove, te pritom osposobiti dvojicu domaćih majstora za te radove. Graditelji nisu odstupili od predviđenih rokova, te su uspjeli u oko 400 radnih dana, unatoč studeni i usprkos kugi koja je u to doba decimirala grad, završiti radove do kraja listopada 1437. godine. Radilo se istodobno na više mjesta, gradeći 30 metara kanala dnevno! *Aquaeductus magnus* imao je dužinu od vrela do rezervoara Mlini 11.700 m. Širina mu je mogla propuštati oko 70 litara na sekundu.

Vodovod od Šumeta na koti od 109 metara nadmorske visine prati sjeveroistočnu i sjevernu padinu brda Srđ do rezervoara Mlini na koti 89 nadmorskih metara. Kanal trokutastog presjeka dubrovačkog vodovoda trebao je biti »širok onoliko koliko je duga jedna velika cigla koja se

sada koristi u Dubrovniku i isto toliko visok« i građen odličnom hidrauličkom žbukom. Pad mu je izrazito malen: na prvih 8 kilometara samo 0,6 posto, a cijeli pad od izvora (na 109 m) do rezervoara (na 89 m) iznosi oko 20 m, što ukazuje na perfektnu geodetsku pripremu.

Prvi kilometar vodovoda je inženjerski najzahtjevniji dio zbog nestabilnog fliškog terena i ostalih izvora koji su natapanjem terena ugrožavali stabilnost potpornih zidova i time samog kanala. Nakon prvog kilometra kanal se ukopava u vapnenačku stijenu te se zbog velike stabilnosti iznad kanala može hodati i koristiti i danas kao komunikacijska ruta. Visoki potporni zidovi i lukovi koji premošćuju veće visinske razlike izgrađeni su na izlazu iz naselja Šumet, između malog rezervoara i Minčete i na mjestu gdje je vodovod s gradskih zidina dolazio do Velike fontane. Izgrađeno je nekoliko spremnika za vodom uz kanal. Ukupna

duljina trase vodovoda iznosi 11 700 metara. Kanal kojim teče voda poprečnog je presjeka u obliku slova U. Grad je snabdijevan vodom preko kamenih pokrivenih žljebova koji su se protezali preko gradskih zidina i doveli vodu do Velike i Male, takozvane Onofrijeve fontane. Snaga vode korištena je i za pokretanje niza mlinica i stupa u predgrađu Pile. Na zapadnoj padini Srđa za poboljšanje stabilnosti vodovodne infrastrukture formirani su drenažni jarci.

Važno mjesto u opskrbi grada vodom bila je tvrđava Minčeta. U Minčeti se vodovod razdvajao u dva kraka: istočni, do Male Onofrijeve fontane i Kneževa dvora te zapadni do crkve sv. Stjepana u južnom dijelu grada.

Ciljevi i mjere zaštite prirodnih i kulturno- povijesnih vrijednosti na području značajnog krajobraza Rijeke dubrovačke

3.1. Vizija i strateški ciljevi

Veliki je nedostatak što Rijeka dubrovačka – pored svih izrečenih deklaracija o njezinoj jedinstvenosti – zapravo i nema prepoznatljivi kulturno-turistički proizvod, makar on izgleda očigledno kao na dlanu. Ako bismo tražili najjednostavniju misao-vodilju mogli bismo reći: za lokalni turizam i turiste bit će najbolje ono što u urbanističkom planiranju može biti dobro za same građane. WTTC-ova studija ukazuje da će najvažniji moment u razvoju novog urbanog turizma biti uravnotežen suživot građana i »privremenih sugrađana«, dakle gostiju, kao sukreatora urbane raznolikosti. Vjerujemo da bez dodatnog obrazlaganja možemo takvom jednadžbom ocrtati sve ono što treba za razvoj novoga »održivoga

turizma«, jer je pretpostavka da i naši najpoželjniji klijenti ničim ne žele ugroziti prirodni i kulturni integritet prostora u koji su došli na odmor. A u diskusijama o turizmu ne smije se pak zaboraviti domaći turist.

Ove misli dolaze iz našeg uvjerenja da Rijeka dubrovačka, s obzirom na izrazitu vrsnoću krajobraznih raznolikosti arhitektonsko-urbanističkog nasljeđa i ukupne kulturno-povijesne baštine, a jednako tako i u odnosu na stručni potencijal ljudi koji se o svemu tome brinu, može u bliskoj budućnosti postati baš vodeća hrvatska destinacija utemeljena na zdravom i održivom životnom stilu. Od proljeća ove 2020. godine ne živimo više u istom svijetu u kojem smo živjeli prije pandemije. Postoji li neki način da se turistička industrija koja nanosi toliko štete obnovi na novim osnovama? Može li i dalje opstati turizam poput dosadašnjeg koji je monetizirao

sve ono što mu nije pripadalo – lijep pogled na planine i otočje, na dvorce i katedrale, na mirijade ljudskih običaja koji su govorili o specifičnom lokalnom načinu života? Koji je dovodio sve veći broja turista koji su plaćali sve manje i manje novca, povećavajući pritisak na iste prostore? Kriza uzrokovana pandemijom trebala bi nas podučiti da ne smijemo zaboraviti tradicionalne načine prihodovanja za svakodnevno življenje.

Naravno, nismo zaboravili kako je *putovanje* bilo temelj modernog poimanja života. Da, putovat ćemo i dalje, možda i više nego do sada, ali će se putovanja i turizam zauvijek promijeniti. Kao što nedavno veli jedan teoretičar: »Those who will be able to create a personalized and targeted offer, different from the mass proposal, will come out successfully... Future tourism will focus on supporting only accredited initiatives conserving and preserving the natural environment, flora and fauna in an ethical and sustainable way.«

U bliskoj budućnosti, turizam će se moći razvijati samo u najtješnijoj vezi s konzervatorskom disciplinom i ekološkom filozofijom, za dvadesetak godina, a možda i prije postat će – duboko smo uvjereni – glavna strategija u oblikovanju i interpretiranju kulturnog svijeta.

Identitet se očituje prije svega načinom kojim jedan narod koristi vlastitu baštinu. Zaštita baštine i zaštita okoliša nisu *same sebi svrhom*, nego bi trebale biti temeljnom filozofijom razvoja. Baština nije samo obveza koja steže, nego je resurs višeg reda. Politika, urbanističko/prostorno planiranje (politika korištenja prostora) i kulturna baština nedjeljivo su isprepleteni. Između održavanja spomenika i ulaganja u komunalnu i državnu infrastrukturu nema suštinske razlike. Sudbina baštine ovisi o sposobnosti interpretiranja njene vrijednosti, pa i njezine korisnosti.

Govoreći o strateškom planiranju rehabilitacije i prezentacije spomeničkih vrijednosti Rijeke, trebalo bi:

* osigurati primjerenu ulogu kulturne baštine u lokalnom gospodarstvu i razvoju, a prvorazrednu u oblikovanju ukupnog prostornog okvira Rijeke dubrovačke

* jačati socijalnu koheziju podižući svijest o zajedničkoj odgovornosti prema kulturnoj baštini i njenom cjelovitom prostornom okviru

* unaprjeđivati integralni pristup politikama vezanim uz kulturnu, biološku, geološku i krajobraznu raznolikost uz načela održivog razvoja koja moraju usmjeravati odluke upravljanja kulturnim nasljeđem

* raditi na identifikaciji, proučavanju, tumačenju i zaštiti povijesnih urbanih (kulturnih) krajolika (HUL) čija je zaštita danas u potpunom nesrazmjeru sa značajem koji imaju u korpusu kulturnih dobara od lokalnog, nacionalnog i zaista univerzalnog značaja

* omogućiti trajnu edukaciju svih dionika odlučivanja o očuvanju baštine i otvoreni jednostavni pristup svim kulturnim servisima

* podizati svijest o središnjoj ulozi kulturne baštine u lokalnom gospodarstvu i društvenom razvoju, uz trajno istraživanje i unaprjeđivanje modela i metoda njezinim upravljanjem

* poticati potpuniju suradnju konzervatorske službe s drugim sektorima uprave, srodnim muzejskim i arhivskim ustanovama, nevladinim organizacija i grupama, vjerskim ustanovama, te privatnim sektorom.

Trebalo bi postaviti i strateške ciljeve:

* programi obnove očuvanja kulturne baštine u sadašnjim financijskim mogućnostima morali bi ciljati u prvom redu na popravak onih kulturnih dobara koja funkcioniraju kao kulturna infrastruktura lokalne sredine. Prioritet bi trebali imati osobito projekti koji istodobno posjeduju socijalnu i gospodarsku vrijednost

* raditi na uklanjanju teškoća u komunikaciji između kulturnih institucija, građanskih, stručnih udruga i asocijacija uzrokovane velikim dijelom

njihovom slabom umreženošću, pri čemu bi konzervatori i zaštitari prirode trebali djelovati kao medijatori

* raditi na očuvanju »infrastrukturnog integriteta« čitava prostora, odnosno osiguravanju kontinuiteta temeljnih izvornih funkcija koje su determinirale njihov povijesni identitet

* razvijati digitalne tehnologije u službi osiguravanja veće dostupnosti informacijama o kulturnoj baštini, osobito u obrazovne svrhe, istodobno štiteći intelektualna prava

* dopuniti generalni inventar kulturnih dobara Rijeke dubrovačke

* revidirati obrazloženje spomeničkog značaja Rijeke dubrovačke te pripremiti temeljni dokument koji bi se bavio sustavnom zaštitom njezina krajolika

* s obzirom na toliko zakašnjenje u integriranju politike zaštite krajolika u ostale sektore korištenja i upravljanja bilo bi neophodno kadrovski i materijalno ojačati Javnu ustanovu za upravljanje zaštićenim dijelovima prirode Dubrovačko-neretvanske županije kako bi se mogla aktivnije i sveobuhvatnije skrbiti o krajoliku Rijeke dubrovačke

* s obzirom na to da će procesi degradacije prostora i dalje predstavljaju prijetnju očuvanju ovog baštinjenog kulturnog krajolika, potrebno je problematiku nezakonite gradnje razmatrati na najvišoj mogućoj interresorskoj gradskoj, županijskoj i nacionalnoj razini.

3.2. Zoniranje prostora

Zavod za zaštitu prirode Hrvatske u Zagrebu izdao je 19. prosinca 1964. rješenje br. 164/2 kojim je Rijeka dubrovačka proglašena *rezervatom*

prirodnog predjela, a danas je zaštićena kao *značajni krajobraz* (temeljem Zakona o zaštiti prirode) u obuhvatu od 479,66 ha: 352,69 ha kopna i 126,97 ha mora, i to od izvora do ušća (približno 5 km), u pojasu od 300 m sa svake strane obalnih linija. Ovom studijom – usprkos višekratno

izrečenih prijedloga da se ta zaštita ukine – predikat *značajnog krajobraza* pojačava se s prijedlogom da se granice zaštite podignu, na jednoj i drugoj obali, na izohipsu od 75 metara, koja se dakako podudara s logikom reljefa, ali i organizacijom postojećih naselja nanizanih uokolo zaljeva. Takva granica ima logiku u očuvanju prepoznatljivosti postojećih vizura, te u naglašavanju izvornog vizualnog integriteta čitavog područja kojim se ono vrednuje kao povijesni urbani krajolik, u povezanosti prirodnog i izgrađenog, što bi moralo biti polazištem svakog planiranja u Rijeci dubrovačkoj.

Smatrali smo da ovakvom granicom, koja uključuje postojeća naselja unutar zone značajnog krajobraza – (zaštićene ruralne cjeline Petrovog sela, Pobrežja, Prijedora, Dračevog sela, G. i D. Čelopeci, Gornje Obuljeno, Rožat, Knežicu, Sustjepan) – valoriziramo njihovu kulturno-povijesnu i prostornu vrijednost koja dolazi iz kvalitete pojedinih građevina i sklopova te iznenađujućeg diverziteta njihovi jezgri, koje su uočljive i danas, premda su nagrižene recentnom, dobrim dijelom amorfnom izgradnjom. Unutar novog zaštićenog krajobraza potrebno je definirati i zonu striktno zaštite u radijusu od 300 metara oko izvora Omble – »vrela života grada Dubrovnika« – obuhvaćajući pritom otočić Blato, s predloženom demarkacijom na kopnenoj strani koja prema sjeveru ide djelomice ulicom Rožat gornji, a s južne strane od međe prema ACI marini prema istoku, kako je ucrtano na priloženoj karti.

3.3. Ciljevi i mjere zaštite

3.3.1. Zaštita priobalnog pojasa

Planirani »Integrirani projekt Rijeka dubrovačka« odnosi se na uređenje obalnog pojasa i rive s pripadajućim pješačkim, biciklističkim i kolnim prometnicama, kao i pristaništima za brodski prijevoz te pratećim sadržajima. U sklopu projekta planira se rekonstrukcija i proširenje prometne mreže.

Po našem sudu, riječ je o cjelini koju zaista treba cjelovito tretirati jer se njome programski i prostorno oblikuje novi identitet središnjeg dijela Rijeke dubrovačke, njezin »waterfront«. No, takav se zahvat nikako ne bi smio projektirati formalistički, kao linijski objekt koji je istodobno i cesta, biciklistički pasaž, trotoar i promenade, već bi to trebao biti urbanistički projekt od prioritetnog značaja, tema prvorazredno raspisanog javnog natječaja (pri čemu se predlaže i uključenje Društva arhitekata Dubrovnika u procedure), programiran temeljem sveobuhvatnih istraživanja, interpretacije i rehabilitacije najvažnijih prostornih atributa – »metar po metar, ljetnikovac po ljetnikovac« – kao komunikacijska kopča prvog reda, koja integrira prostor izrazito sukobljenih urbanističkih koncepata, uz postupnu rehabilitaciju ljetnikovaca s njihovim vrtovima koji su svojim čelom bili okrenuti moru. Taj projekt nudi prigodu da se urbanistički artikuliraju »prazni« i danas gotovo izgubljeni urbani prostori (»urban voids«; »wastelands«; »fosse urbane«) na tom potezu dugom gotovo tri kilometra.

3.3.2. Zaštita kulturne baštine

3.3.2.1. Stvaranje informativno-prezentacijsko-edukacijskih sadržaja

Karakteristično je da se područje Rijeke dubrovačke smatra gospodarski nerazvijenim, unatoč činjenici što je ta »jedinствена prirodno-historijska cjelina« nekoć bila prostorom prve dubrovačke industrije bazirane na snazi izvora Omble, i unatoč potencijalu koji ima u pogledu zdravstvenog turizma (grana koja naglo raste, a očito će strelovito rasti u vremenu koje je pred nama), ribarstva, itd. Lako je, na primjer, moguće u ovom prostoru zamisliti ogledne posjede uzorne i unosne eko-poljoprivrede.

No, najveći nedostatak je neiskorištenost potencijala za formiranje ugodnog prostora za život stanovnika Dubrovnika. U prostoru nedostaje svakovrsnih kulturnih, društvenih, sportsko-rekreacijskih i drugih javnih sadržaja, premda svojim položajem, ljepotom i zaštićenom obalom Rijeka dubrovačka nudi izniman razvojni potencijal. Mjere za pravilno korištenje prostora Rijeke dubrovačke uključuju stvaranje informativno-prezentacijsko-edukacijskih sadržaja koji bi razvoj prostora temeljili na očuvanju baštinjenih materijalnih i nematerijalnih vrijednosti u prostoru. Jedan od preduvjeta za takav pristup je obrazovanje i podizanje nivoa svijesti o vrijednosti ovog područja. Važno je podcrtati činjenicu da su Dubrovnik i Rijeka dubrovačka *jedan te isti prostor*. Ulaganje u zaštitu i revitalizaciju Rijeke dubrovačke nije pitanje rasterećenja zaštićene povijesne jezgre

grada Dubrovnika stvaranjem novog, kvalitetnog javnog prostora. (Dubrovnik kao Dubrovnik – po istoj logici koju su slijedili Split, Trogir, Šibenik itd., spram svoje »periferije« – u prostor Rijeke prebacio je »industrijske zone«...) Riječ je o homogenom prostoru najviših kulturno-prirodnih arhitektonsko-urbanističkih vrijednosti u kojemu bi jezgra i periferija trebali stajati u dinamičnom i uravnoteženom međusobnom odnosu, unatoč diferencijaciji i razdvajanju urbanih funkcija, uz priznavanje integriteta svakog pojedinog dijela grada.

Naravno, jedan fenomen bi trebao ući u prvi plan: riječ je uistinu o fenomenu europskog dometa, kako to uočava domaća povijest umjetnosti koja je njime zaokupljena od pionirskih studija Cvita Fiskovića, do najnovijih analiza i sinteza Nade Grujić.

Njega treba ne samo prepoznati, nego i valorizirati kao jednu od najvažnijih spona lokalnog zavičajnog, regionalnog i nacionalnog, te zajedničkog europskog kulturnog identiteta, pa i kao potencijal od izuzetnog gospodarskog značaja.

U podizanje svijesti o vrijednosti kulturne baštine u javnosti i u edukaciju trebalo bi ulagati koliko i u konkretne konzervatorske zahvate. Svijest o izvornom značenju ovih ljetnikovaca mogao bi pojačati rad na formiranju svojevrstne »aleje dubrovačkih humanista« – sustava znakova, citata iz djela dubrovačkih intelektualaca i umjetnika, vezanih uz prostor Rijeke dubrovačke. Pedesetak ljetnikovaca, vila i kuća u pravilu hortikulturno uređenih na specifičnom iskustvu dubrovačkih renesansnih vrtova – dekorativne i gospodarske svrhe – bili su iznimna pojava po načinu povezivanja arhitekture i prirode, a kultura življenja u njima dobila je odjek u poeziji i prozi lokalne sredine. Ovi ljetnikovci bili su središte književne republike (M. Držić, J. Palmotić, I. Gundulić), na čijim tradicijama je

u preporodno vrijeme 19. stoljeća oblikovan suvremeni hrvatski književni standard; u njima su boravili učenjaci univerzalne slave, na primjer, fizičar Ruđer Bošković (1717.-1787.), teoretičar ekonomije Benedikt Kotruljević (1400.-1468.), skladatelj Lukša Sorkočević (1734.-1789.), a posjećivali su ih i ugledne kulturne figure poput Alberta Fortisa ili Bernarda Berensona. Prema tome, predloženi sustav, pogotovo ukoliko bi bio dolično dizajniran, rječitio bi svjedočio bi o kontinuitetu dubrovačke ladanjske kulture od 15. stoljeća do jučerašnjih dana.

U tom smislu valja istaknuti potencijal digitalizacije i dostupnosti informacija o kulturnoj baštini na internetu, što potiče na dosad neviđene oblike sudjelovanja i stvaranja. Hrvatska ima sve više ljudi s poznavanjem kulturnog managementa, novih komunikacijskih tehnologija, obrazovnih i marketinških inicijativa – koji mogu uvjerljivo ilustrirati u kolikoj mjeri investiranje u spomeničku baštinu može koristiti ekonomskom razvoju, turizmu i komunalnom standardu, individualnom blagostanju i socijalnoj regeneraciji povijesnih jezgri. Konkretno: sve što bi bilo vezano uz »aleju dubrovačkih humanista«, te prepoznavanje »klastera« njihovih ljetnikovaca uokolo Rijeke trebalo bi dobiti svoj odraz na internetu. Na dugu stazu, dobro oblikovani »sajt« s potpunim informacijama o nekadašnjim »holističkim« vrijednostima i sadašnjem stanju svih tih ladanjskih sklopova, proizveo bi neminovno fin pritisak da se pristupi njihovom boljem korištenju. Jer, naš odnos prema graditeljskoj baštini ostat će uvijek prije svega emocionalan: ona je simbol našega kulturnog identiteta i kontinuiteta, bitan dio našega svekolikog nasljeđa. Jasno eksponiranje njezinog današnjeg stanja, vjerujemo, neminovno će dovesti do želje da se ono popravi. Predlaže se revitalizacija trase željeznice tako da se minimalnim zahvatima obnovi i adaptira kao biciklistička i pješačka staza u sklopu sportsko

rekreacijske zone s trasom starog dubrovačkog vodovoda. Ovakve staze bi ujedno mogle biti alternativa kolnim putovima koji povezuju naselja duž obala Rijeke dubrovačke s gradskom jezgrom. U tom smislu treba poraditi da se bolje implementira izvrsno koncipiran projekt »Bicikliziranje kroz prošlost – revitalizacija stare uskotračne željeznice ĆIRO« (IPA Program prekogranične suradnje Hrvatska – Bosna i Hercegovina 2007-2013, na kojemu su od 2014. do 2017. godine radili Općina Konavle, DUNEA, TZ Konavle).

Interpretacija kulturnih i ekoloških vrijednosti prostora te materijalne i nematerijalne baštine kroz komunikacijsku mrežu, što bi uključivalo i rekreativnu stazu, predstavlja mogućnost da se tematskim rutama premreži i »osvoji« prostor koji se proteže između pojedinih interesnih točaka. Trasa željeznice, trasa starog dubrovačkog vodovoda, staza ljetnikovača i sakralnih spomenika, vješto interdisciplinarno istražene, trasirane, a zatim projektirane uz maksimalno poštivanje baštinjenih vrijednosti te oplemenjene znalački razrađenom signalizacijom, predstavljaju narednu temu natječajnog projekta (a i mogućnost prijave na EU fondove) koji bi značajno pridonio očuvanju prostora, a posredno pozvao i na pojedinačnu obnovu samih kulturnih dobara.

3.3.2.2. Unapređenje suradnje s lokalnim stanovništvom

Valja zapaziti posvuda u Hrvatskoj znatan rast municipalnih ambicija prema uređenju kulturnih dobara kao i rađanje niza društava i asocijacija koji se posvećuju zaštiti kulturne baštine na lokalnom, regionalnom i nacionalom planu. Treba svakako nastaviti jačati šire participativne forme u upravljanju kulturnom baštinom, čime se »doprinosi povećanju

svijesti o vrijednostima kulturne baštine kao zajedničkog resursa, i smanjuje rizik od zlouporabe, a povećavaju socijalne i gospodarske koristi«. ²⁶

Vjerojatno nema grada u Hrvatskoj u kojemu ne postoji društvo osnovano da se skrbi o zavičajnoj spomeničkoj baštini. ²⁷ Ali, niti jedno – ni u Zagrebu, niti u Istri, Dalmaciji ili Slavoniji – ni izbliza nije doseglo zamah djelatnosti koje već godinama pokazuje Društvo prijatelja dubrovačke starine kojemu usporedbu nalazimo u sličnim engleskim društvima, u kojima se na idealan način spajaju građanska odgovornost, istinsko razumijevanje povijesnih vrijednosti kulturnog naslijeđa, stručna kompetentnost i trezveno gospodarenje sredstvima koja su im na raspolaganju. Za nadati se – premda je njihova dosadašnja aktivnost pretežno bila usmjerena na fortifikacije dubrovačke i stonske, a odnedavna i na kneževе dvorove starih dubrovačkih knežija – da će se Društvo okrenuti i barem nekom od spomenika u Rijeci, u kojoj dosad nije bilo aktivno.

U ovom je kontekstu potrebno jačanje uloge Javne ustanove za upravljanje zaštićenim dijelovima prirode Dubrovačko-neretvanske županije u suradnji s odgojno-obrazovnim ustanovama na osvještavanju vrijednosti značajnog krajobraza, kao i suradnja sa stranim i domaćim organizacijama.

26 Zaključci Vijeća Europe o participativnom upravljanju kulturnom baštinom (2014/C 463/01).

27 U Hrvatskoj je na 30. VIII. 2019. registrirano 4.173 udruge osnovane radi kulturne baštine.

3.3.2.3. Zaštita kulturnog krajolika i vizualno-estetskog integriteta područja značajnog krajobraza Rijeke dubrovačke

U UNESCO-ovim *Operational Guidelines* za razmatranje spomeničkih svojstava arhitektonskih cjelina i krajobraza, *vizualni integritet* opisan je »as an obligatory measure of the wholeness and intactness of the natural and/or cultural heritage and its attributes«. Važnost izrade studije krajolika koja bi morala postati sastavni dio svih postojećih planova, kao nužni korektiv županijskih i ostalih planova prostornog uređenja. (Da je postojala takva studija, nova trasa brze prometnice preko Pelješca ne bi na tako drastičan način utjecala na identitet pelješkog krajolika, uništavajući generacijama podizane suhozide, vinograde, maslinike...) Današnje studije utjecaja na okoliš u pravilu se odrađuju za već prihvaćene projekte, te u 99% slučajeva nisu drugo nego formalne naravi.

Od posebne važnosti bi bilo ako bi država, županija, grad počeli otkupljivati najvrjednije dijelove krajolika – prema dobroj europskoj praksi²⁸ – kao što to rade kada se otkupljuju parcele potrebne za provođenje nekih infrastrukturnih projekata i sl., te ga potom vraćati lokalnoj samoupravi ali za programe koje ne bi pretpostavljali ikakvu gradnju.

Najkrupniji recentni izazov tiče se ceste koja se provlači kroz niz planova kao »Nova cesta – prometni ulaz u Dubrovnik«. Nakon dugotrajnih stručnih analiza, odlučeno je da njena trasa prolazi dosad netaknutim prostorima planine iznad naselja uokolo Rijeke. Na papiru se lako mogu odrediti

28 *Conservatoire du Littoral* u Francuskoj brine kao javna institucija o vrijednim dijelovima obale i kroz različite instrumente uključujući otkup ulazi u posjed trajno osiguravajući čuvanje krajobraznih vrijednosti.

mjere zaštite koje bi trebale obuhvatiti oblikovanje buduće prometnice. Na primjer u smislu da se teren oko trase, potporni zidovi, terase i slično moraju se izvesti tako »da ne narušavaju izgled naselja«; »da se ne promijeni prirodno oticanje vode na štetu susjednog zemljišta i susjednih zgrada«; »da se izgradnja potpornih zidova (podzida) dozvoljava samo prema postojećim okolnim prilikama«; »da osnovni materijal podzida mora biti kamen«, jer bi »odabirom suhozidne tehnike gradnje bio riješen problem oborinskih i bujičnih voda« – »jer kameni nabačaj u ponutrici ceste ima funkciju drenaže, dok je kroz suhozidne podzide osigurano procjeđivanje«. No moramo biti svjesni da u naravi sve to može prouzročiti pravu kiretažu baš onog najsugestivnije očuvanog dijela Rijeke dubrovačke – planinske kortine koja amfiteatralno zatvara čitav fjord. Desilo bi se to i da se radi nekadašnjom »mimikrijskom« tehnikom francuske i austrijske cestogradnje, prateći slojnice terena, više polažući nego gradeći cestu. Moderna cesta nužno će se kao linijska građevina – ovdje zacijelo sa najzahtjevnijim inženjerskim rješenjima – uspostaviti kao fizička prostorna prepreka, koja će bitno utjecati na vizualni integritet zaštićenog krajolika Rijeke dubrovačke, a uz to će u značajnoj mjeri voditi fragmentaciji životinjskih staništa, pa se upućuje na posebnu pažnju u daljnjim etapama realizacije ovog projekta, što uključuje sustav prikupljanja, pročišćavanja i odlaganja oborinskih voda (s taložnicama, separatorima, mastolovima, obodnim kanalima), sustav koji nužno mora s trasom ceste tvoriti jedinstvenu tehničko-tehnološku cjelinu, a da se poštuju sve propisane mjere zaštite površinskih i podzemnih voda te izvora Omble od mogućih onečišćenja. Promet je naime jedan od najvećih onečišćivača čovjekove okoline koji utječe na cjelokupni ekosustav (na tlo, vodu, zrak, biljni i životinjski svijet, građevine, zdravlje ljudi). Najvažniji utjecaj imaju emisije

štetnih stvari, a nije zanemarivo ni svjetlosno onečišćenje koje bi zauvijek promijenilo gotovo mistični karakter Rijeke dubrovačke noću. Pri svemu tome moramo imati na umu da se ključni moment u procesu degradacije Rijeke dubrovačke dogodio projektom »prve jadranske magistrale« koja je malogdje provedena s manje osjetljivosti prema vrijednosti krajolika. Dapače, možemo biti gotovo sigurni da je Rijeka dubrovačka 1964. godine bila proglašena »rezervatom prirodnog predjela« baš predviđanjima raznovrsnih procesa devastacije koji su započeli gradnjom magistrale obodom fjorda u razdoblju 1963.–1965. godine. Tridesetak godina poslije, Radovan Ivančević piše:

»Prilikom gradnje prve jadranske 'magistrale' (danas je valjda već i posljednjem naivcu jasno da je stvarno možemo pisati jedino u navodnicima) po identičnom prošlostoljetnom trasiranju ceste (po kriteriju konjskog kolnog prometa) i u jednakim uvjetima porušen je orsan ljetnikovca Bunić–Kabužića na Batahovini, na samom ulazu u duboki zaljev Rijeke dubrovačke. Bez neposredne povezanosti s morem, kao (jedinim) plovničkim putem, ljetnikovci su odrezani od svog prirodnog izvorišta i njihova je struktura i arhitektonska kompozicija ne samo degradirana nego i obesmišljena. Spomenik kulture i spomenik inteligenciji i kreativnosti renesansnih projektanata, postaje – kao rezultat agresije u organsko ozračje građevine – spomenikom besmisla: toliko truda u gradnji terase, da bi se živjelo nad bučnom i prometnom cestom i toliko ulaganja da bi se udisalo otpadne plinove benzinskih strojeva? (...) Sorkočevićev ljetnikovac u Rijeci dubrovačkoj s monumentalnim manirističkim stubištem što je povezivalo terasu s morem, a sada se utapa u armiranobetonskoj obali. (...) Fenomen agresije cestogradnje, industrijske ili stambene novogradnje na spomenike kulture i kulturne ambijente interpretirala je naša struka

i kritički pobijala desetljećima uoči, tijekom i nakon gradnje jadranske magistrale i niza drugih velikih zahvata u prostor. (...) U duhu suvremenog neoprimitivizma i neoprovincijalizma, agresije i arogancije intervencija u urbanim prostorima.«²⁹ Ovaj citat je bitno imati na umu kako bi se i na taj način učilo od povijesti.

29 R. Ivančević, *Radius ozračja spomenika, Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 20 (1996.): str. 27-39.

Osvrt na originalno
rješenje o zaštiti iz
1964. i smjernice
za prijedlog
novog rješenja

Rijeka dubrovačka proglašena je Rješenjem tadašnjeg Zavoda za zaštitu prirode SR Hrvatske »rezervatom prirodnog predjela« dana 22. XII. 1964., »od izvora do ušća (cca 5 km) u pojasu od 300 m sa svake strane obalnih linija«. Ušao je dakle u »Registar zaštićenih objekata prirode« s neobično šturim obrazloženjem, za to vrijeme uobičajenim, u kojemu se veli da je: »Predjel Rijeka Dubrovačka jedan od najljepših i najzanimljivijih na našem obalnom području« i da je to »duga i najvećim dijelom u obliku zaljeva potopljena riječna dolina sa strmim i do 600 m visokim dolinskim stranama«, te da se »prirodnim karakteristikama pridružuje izuzetno bogat kulturno-historijski inventar starih dubrovačkih ljetnikovaca i parkova, a Jadranska magistrala i blizina Dubrovnika još više potenciraju vrijednost ove jedinstvene prirodno-historijske cjeline«.

U podtekstu ovog rješenja od samo nekoliko rečenica objašnjenja prirodoslovnih i kulturno-povijesne vrijednosti Rijeke stoji, čini se, slutnja raznovrsnih procesa devastacije ovog prostora, koji su naglo ubrzani gradnjom Jadranske magistrale koja je 1963.–1965. provedena obodom fjorda. (Makar dispozitiv rješenja veli da bi mu Jadranska magistrala bila čak na korist.) Bio je to izravan povod nastanka glasovite lamentacije kofeja suvremene hrvatske povijesti umjetnosti dr.sc. Milana Preloga, pod naslovom koji se odonda toliko puta ponovio, i u tolikim različitim prigodama: *Baština bez baštinika!*

Najvažniji zaključak naše studije svodi se na prijedlog da se zatraži korektura granica zaštite prostora Rijeke dubrovačke koja je dosad bila, posve uvjetno rečeno, zaštićena tek kao »značajni krajobraz«. Objektivnim pogledom na stanje u prostoru, ili pogledom na satelitski snimak vidimo da je unutar danas zaštićene zone od nekih 300-tinjak hektara urbanizirana gotovo trećina površine: naselja »kradu« (*soil-stealing*) 80-ak hektara tzv.

procjedne površine terena – zgradama, prometnicama i slično. Promjenom preambule registracije o zaštiti, zona zaštite bi se ponešto povećala, do izohipse na 75 m nad morem. Izrazita ukrštenost različitih sustava unutar ovog razmjerno malenog područja brojni su autoriteti s pravom apostrofirali kao jedinstven fenomen na Jadranu, katalogizirajući impresivne liste različitih biljnih i životinjskih vrsta koje obitavaju u njegovom podzemnom i nadzemnom dijelu. S druge strane, jezgre naselja oko Rijeke (širokog raspona povijesnih urbanističkih rješenja), te niz ladanjskih sklopova i sakralnih građevina stoje u izrazito simbiotskom odnosu spram prirode, dakle u neodvojivom jedinstvu arhitekture, vrtova i krajolika.

Grad Dubrovnik, jednako onako kako dično nosi UNESCO-ov znak, u svojim granicama sadrži i izrazito važno područje mreže NATURA2000 – najveće mreže za zaštitu prirode na svijetu. Uvjerljiva znanstvena argumentacija ukupnih geoloških, hidroloških, bioloških, ihtioloških vrijednosti područja Paleoomble trebala bi poslužiti kao podloga za proširenje zaštićenog područja unutar državnih kategorizacija zaštite. Pritom valja naglasiti da se već sada na nekoliko tisuća kvadratnih metara preklapaju internacionalna i nacionalna zaštita.

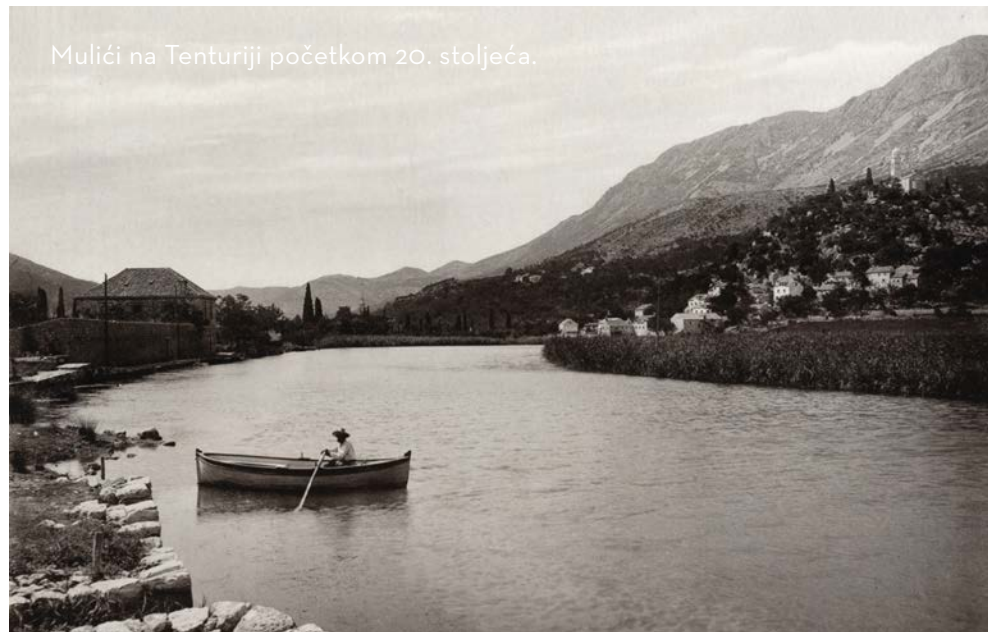
Unutar novog zaštićenog krajobraza (koji je, nimalo slučajno, bio jedan od prvih zaštićenih krajobraza u Hrvatskoj) potrebno je posebno definirati i zonu striktno zaštite 300 metara oko izvora Omble – »vrela života grada Dubrovnika«. Kompleksno estuarijsko stanište odlikuje se potpuno drugačijim karakteristikama od okolnih terestričkih staništa, te zbog svoje važnosti u biološkom smislu – kako za morske i brakične vrste, tako i za ptice – treba biti integralno zaštićeno s izvorom Omble. Uspostava ovakvih područja uglavnom prati težnju za znanstvenim istraživanjima s primarnim ciljem očuvanja biološke raznolikosti, pri čemu je korištenje

prostora striktno kontrolirano. Takva striktna zaštita – čija »pravila ponašanja« tek treba realno definirati – često predstavljaju jezgru veće zaštićene zone, pri čemu područja u neposrednoj blizini predstavljaju *buffer zonu* za glavno područje zaštite.

Proces nove gradnje koji ugrožava iznimne vrijednosti izvorne lokalne i regionalne graditeljske baštine, povijesnih ambijenata i krajolika koji je humaniziran tijekom milenija NIJE neki specifikum Rijeke dubrovačke nego regionalni, nacionalni, pa i globalni problem. Ali je uočljiviji u prostoru iznimnih krajobraznih vrijednosti poput ovoga o kojemu govori naša Studija. U njemu bi, dakle, trebalo nastaviti nastojati – (ne prihvaćajući poraz bez borbe) – na uspostavljanju najviših arhitektonsko-urbanističkih i hortikulturnih kriterija i standarda, uz puno razumijevanje i poštovanje izvornih duhovnih i materijalnih tradicija. To pretpostavlja, međutim, permanentnu edukaciju svih sudionika u oblikovanju tog prostora. Takvu edukaciju trebaju ne samo investitori, nego i svi oni koji sudjeluju u suvremenoj gradnji koji moraju zapamtiti da sve što rade ugrađuju u već definirani ambijent najviše vrijednosti, te da pritom moraju shvatiti da postoje povijesni standardi i golem rječnik tradicijskih graditeljskih elemenata koji i danas mogu formirati stil i sadržaj kuća koje gradimo, naravno uz njihovu suvremenu reinterpretaciju, ne odbacujući pritom niz inovacija u detaljima arhitektonske opreme.

Naglašavamo pritom nešto što je osobito važno: unatoč činjenici što su tijekom zadnjih stotinjak godina procesi degradacije rasli jasnom progresijom, dobar dio šteta koje su se tijekom vremena dogodile može se sanirati ili se može umanjiti njihov učinak – često na skali gotovo zanemarivih ulaganja.

Mulići na Tenturiji početkom 20. stoljeća.

Rijeka dubrovačka na staroj razglednici.

Literatura

Andlar, G., et al. (2017), »Classifying the Mediterranean terraced landscape: The case of Adriatic Croatia«, u: *Acta geographica Slovenica*, 57-2: 111–129.

Aničić, B., Ogrin, D., Andlar, G., Pereković, P., Avdić, I. i Rechner, I. (2007), »Revitalizacija krajobraza na Korčuli – Case Study Općina Blato«, u: *Journal of Central European Agriculture*, 829 8 (2): 243-256.

Aničić, B., Koščak, V., Bužan, M., Sošić, L., Jurković, S., Kušan, V., Bralić, I., Dumbović-Bilušić, B. i Furlan-Zimmermann, N. (1999), *Krajolik – sadržajna i metodska podloga krajobrazne osnove Hrvatske*. Ministarstvo prostornog uređenja – Zavod za prostorno planiranje, Agronomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Zavod za ukrasno bilje i krajobraznu arhitekturu.

Badurina, A. (1990), *Uloga franjevačkih samostana u urbanizaciji dubrovačkog područja*. Zagreb.

Belamarić, J. (2012), »Urbanistički aspekti prve dubrovačke industrije u 15. stoljeću«, u: *Studije iz starije umjetnosti na Jadranu*, sv. II., Split.

Beretić, L. (1948), *Dubrovački graditelj Paskoje Miličević*. Split: Konzervatorski zavod za Dalmaciju.

Beretić, L. (1958), *Urbanistički razvitak Dubrovnika*. Zavod za arhitekturu i urbanizam, Institut za likovne umjetnosti, JAZU, Zagreb.

Beretić, L., »Dubrovački vodovod«, u: *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku*, 8-9 (1962): 99-116.

Bersa, J., *Dubrovačke slike i prilike*. Zagreb (1941), Dubrovnik: Matica hrvatska Dubrovnik, 2002.

Butula, S., Andlar, G., Hrdalo, I., Hudoklin, J., Kušan, T., Kušan, V., Marković, B. i Šteko, V. (2009), *Inventarizacija, vrednovanje i planiranje obalnih krajobraza Dalmacije*. Projekt COAST, Očuvanje i održivo korištenje biološke i krajobrazne raznolikosti na dalmatinskoj obali putem održivog razvitka obalnog područja.

Agencija za zaštitu okoliša – AZO (2015), *Kartiranje i procjena ekosustava i njihovih usluga u Hrvatskoj*.

Dostupno na http://www.haop.hr/sites/default/files/uploads/dokumenti/03_prirodne/studije/ekosustav/Kartiranje_i_procjena_ekosustava.pdf

Biportal (2019).

Dostupno na <http://www.biportal.hr/gis/>

Bonacci, O., Fumet, M., Šakić-Trogrlić, R. (2014), *Analiza vodnih resursa izvora Omble*. Dostupno na https://www.voda.hr/sites/default/files/pdf_clanka/hv_88_2014_107-118_bonacci-et-al.pdf

Cukrov, M. i Ozimec R. (2014), *Prirodoslovne značajke Rijeke dubrovačke (Omble)*. Hrvatsko biospeleološko društvo, Grad Dubrovnik, Županija dubrovačko-neretvanska.

Ćosić, S. (1999), *Dubrovnik nakon pada Republike (1808.– 1848.)*, Dubrovnik.

Čorak, Ž. (1989), »Treći stil Gučetićeva ljetnikovca u Rijeci Dubrovačkoj«, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 12-13: 229-231, Zagreb.

Diversis, Filip de, (2004), *Opis slavnoga grada Dubrovnika*. (hrvatski / latinski). Predgovor, transkripcija i prijevod s latinskoga Janeković-Römer, Z., Zagreb.

Dopuna konzervatorske dokumentacije usklađene s postojećim konzervatorskim podlogama za izmjene i dopune GUP-a grada Dubrovnika, Zagreb, studeni 2012., Urbanistički zavod grada Zagreba d.o.o.

Dumbović Bilušić, B. (2012), »Prepoznavanje i razvrstavanje krajolika kao kulturnog naslijeđa«, u: *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, (36), 47-66.

Dumbović Bilušić, B., (2015), *Krajolik kao kulturno naslijeđe – metode prepoznavanja, vrjednovanja i zaštite kulturnih krajolika Hrvatske*. Zagreb: Ministarstvo kulture.

Dumbović Bilušić, B. i Šćitaroci, O. M. (2007), »Kulturni krajolici u Hrvatskoj – Identifikacija i stanje zaštite«, u: *Prostor*, 15 (2/34): 260-271.

Fisković, C. (1947), *Naši graditelji i kipari XV. i XVI. stoljeda u Dubrovniku*. Zagreb.

Fisković, C. (1955), *Prvi poznati dubrovački graditelji*, Dubrovnik.

Fisković, C. (1966), *Kultura dubrovačkog ladanja*, JAZU, Split.

Fištrek, Ž., Vorkapić, V., Tumara, D., Kojaković, A. (2019), *Procjena vrijednosti usluga ekosustava Značajnog krajobraza Rijeka Dubrovačka*, Energetski institut Hrvoje Požar, Zagreb.

Foretić, V. (1980), *Povijest Dubrovnika do godine 1808*, I dio, Zagreb.

Grad Dubrovnik i Dubrovačka razvojna agencija DURA (2018), *Prijedlog plana revitalizacije ljetnikovca Gučetić kao društveno-kulturnog centra rijeke dubrovačke i memorijalnog centra Ruđer Bošković*.

Dostupno na https://dura.hr/user_files/dura/DURA%20IAP.pdf

Grad Dubrovnik (2018), *Plan gospodarenja otpadom za razdoblje 2018-2023.godine*.

Dostupno na <https://www.dubrovnik.hr/uploads/sluzbeni-glasnik-grada-dubrovnika-broj-9.pdf>

Grad Dubrovnik, *Prostorni plan uređenja Grada Dubrovnika*.

Dostupno na <https://www.dubrovnik.hr/vijesti/prostorni-planovi-2609>

Grad Dubrovnik, *Generalni urbanistički plan Grada Dubrovnika*. Dostupno na <https://gradgis3.dubrovnik.hr/duzd/>

Grujić N. (1982), »Prostori dubrovačke ladanjske arhitekture«, u: *Razred za likovne umjetnosti JAZU*, Zagreb.

Grujić, N. (1987.a), *Zlatno doba Dubrovnika XV. i XVI. stoljeće: urbanizam, arhitektura, skulptura, slikarstvo, iluminirani rukopisi, zlatarstvo*, MTM, Zagreb.

Grujić, N. (1987.b), »Ljetnikovac Klementa Gučetića u Rijeci dubrovačkoj«, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 11, Zagreb: 115-141.

Grujić, N. (1987.c), *Ljetnikovac Rastić – 'Džonovina' u Rijeci dubrovačkoj*, elaborat. Institut za povijesne znanosti, Odjel za povijest umjetnosti: Zavod za restauriranje umjetnina, Zagreb.

Grujić, N. (1989.a), *Pretpostavke za obnovu dubrovačkih ljetnikovaca, Obnova Dubrovnika 1979.-1989.* Knežević, S., ur., Zavod za obnovu Dubrovnika, Dubrovnik: 346-363.

Grujić, N. (1989.b), »Vrtna arhitektura ljetnikovca Bozdari-Škaprlenda u Rijeci dubrovačkoj«, u: *Zbornik dubrovačkog primorja i otoka*, II, Dubrovnik: 275-287.

Grujić, N. (1990), »Vrtna arhitektura ljetnikovca Bozdari-Škaprlenda u Rijeci dubrovačkoj«, u: *Vrtna umjetnost na tlu Jugoslavije - povijesno nasljeđe*, Zagreb: 9-16.

Grujić, N. (1991.a), *Ladanjska arhitektura dubrovačkog područja.* Institut za povijest umjetnosti, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb.

Grujić, N. (1991.b), »Četiri doba jednog ljetnikovca – 'Donovina' u Rijeci dubrovačkoj«, u: *Prilozi povijesti umjetnosti Dalmaciji*, 31: 199-222.

Grujić N. (1994), »Dubrovačka ladanjska arhitektura 15. stoljeća i Gučetićev ljetnikovac u Trstenom«, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 34: 141-167.

Grujić, N. (1996), »Ljetnikovac Stay-Caboga u Rijeci dubrovačkoj – rezultati istražnih radova provedenih 1993. godine«, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 20: 83-103.

Grujić, N. (1998), »Renesansni vrt Gučetića u Rijeci dubrovačkoj«, u: *Povijesni vrtovi, perivoji i parkovi primorske Hrvatske*, Grgurević, D., ur., Parkovi i nasadi, Split: 170-173.

Grujić, N. (2002.a), »Vrtna arhitektura ljetnikovca Bozdari«, *Vrijeme ladanja*, Matica hrvatska, Dubrovnik: 107-121.

Grujić, N. (2002.b), »Četiri doba Rastićeve ljetnikovca«, *Vrijeme ladanja*, Matica hrvatska, Dubrovnik: 31-51.

Grujić, N. (2003), *Vrijeme ladanja: studije o ljetnikovcima Rijeke dubrovačke*, Matica hrvatska, Dubrovnik.

Grujić, N. (2004), *Hrvatska renesansa: Dubrovački ljetnikovci.* Jurković, M., Erlande-Brandenburg, A., ur., Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, Musée national de la Renaissance Ecoquen, Paris.

Hrdalo, I., Aničić, B., Pereković, P., Rechner, Goran Andlar (2008), »Tipologija poljoprivrednih krajobrazu Dubrovačkog Primorja kao osnova za usmjeravanje razvoja«, u: *Journal of Central European Agriculture*, 9 (1): 77-94.

Jurković, S., (1995), »Mogućnosti kontrole i ograničenja 'potrošnje' pejzaža uzrokovane turističkim korištenjem«, u: *Prostor*, 3, 2(10): 245-260.

Katunarić, V., et al. (2003), *Hrvatska u 21. stoljeću: strategija kulturnog razvitka.* Zagreb: Ministarstvo kulture.

Kesterčanek, F. (1971.), Nekoliko arhivskih podataka o gradnji dubrovačkih ljetnikovaca XVI. stoljeća, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 18: 75-95.

Krasić, S., Razzi, S. (1999), *Povijest dubrovačke metropolije i dubrovačkih nadbiskupa (X.–XV. stoljeća)*, Dubrovnik.

Lučić, J. (1970), *Prošlost dubrovačke Astareje*, Matica hrvatska, Dubrovnik.

Macan, T. (1997), »Prigodom zaštite Rijeke dubrovačke«, u: *Dubrovnik Martola Dupca*, Matica hrvatska, Dubrovnik.

Marić, M.; Obad Šćitaroci, M. (2015), »Perivoj ljetnikovaca Bona-Caboga i Stay-Caboga u Dubrovniku«, u: *Prostor*, 23, 1(49): 2-13.

Marinović, A. (2005), *Libro negro del Astarea*, HAZU, Zagreb-Dubrovnik.

Marković, V. (1990), »Ljetnikovac Bozdari u Rijeci dubrovačkoj i Marino Gropelli«, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 30: 231-265.

Medović, M. (2017). *Smjernice za revitalizaciju značajnog krajobraza rijeke dubrovačke*. Diplomski rad, Agronomski fakultet Zagreb.

Obad Šćitaroci, M. (1996), »The Renaissance gardens of Dubrovnik Area, Croatia«, u: *Garden History*, 24 (2), London: 184-200.

Obad Šćitaroci, M. Marić, M., Medović, M. (2017). »Perivoji Rijeke dubrovačke. Čimbenici identiteta i kriteriji vrjednovanja«, u: *Prostor*, 25, 2(54). [https://doi.org/10.31522/p.25.2\(54\).1](https://doi.org/10.31522/p.25.2(54).1)

Prelog, M. (1965), *Analiza, valorizacija i zaštita kulturno-povijesnih objekata i ambijenata na području općine Dubrovnik*, Regionalni prostorni plan područja općine Dubrovnik, Dubrovnik.

Prelog, M. (1991), »Baština bez baštinika«, u: *Prostor-Vrijeme*, 21, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb: 24-31.

Prostorni plan uređenja grada Dubrovnika, URBOS d.o.o., Split, listopad, 2005.

Rudež, Z., Marie, J. (2009), »ACI marina Dubrovnik kao čimbenik urbane transformacije Rijeke dubrovačke«, *Gospodarstvo i okoliš*, 100: 555-561.

Seferović, R. i Stojan, M., (2006), »Čudo vode: prolegomena za ranorenesansni vodovod u Dubrovniku«, u: *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, 44: 95-137.

Stojan, S., (2018), *Omla, Vile i Vilani, Povijest svakodnevice u ljetnikovcima Rijeke dubrovačke (15. do 19. st.)*, Zagreb-Dubrovnik.

Štih, A., Koren, T., Lauš, B., Schmidt, B., (2019), *Istraživanje i vrednovanje herpetofaune i odabranih skupina entomofaune značajnog krajobraza Rijeke dubrovačka*, Zagreb, Udruga Hyla.

Šundov, M. (2004), *Geomorfologija Dubrovačkoga primorja i geoekološko vrijednovanje reljefa*, Zagreb.

Karta kulturnih dobara na području Rijeke dubrovačke (ljetnikovci i sakralni spomenici)

- 1 Ljetnikovac Bunić-Kaboga
- 2 Ljetnikovac Stay
- 3 Kapelica sv. Antuna Padovanskoga
- 4 Kuća Kusinovo
- 5 Stambena kuća Domijan
- 6 Crkva sv. Stjepana
- 7 Ljetnikovac Restić
- 8 Kompleks Hanza
- 9 Ljetnikovac Bozdari-Škaplenda
- 10 Crkva sv. Petra
- 11 Vila Drndarski
- 12 Crkva Sv. Tripuna
- 13 Ostaci ljetnikovca Gundulić
- 14 Ljetnikovac Antuna Sorkočevića-Skala
- 15 Ljetnikovac Kaboga (Kušt)
- 16 Kuća Gundulić
- 17 Ljetnikovac Martola Pozze
- 18 Ljetnikovac Pera Kolića
- 19 Crkva sv. Duha s grobljem
- 20 Ljetnikovac Kisić
- 21 Ljetnikovac Bizzaro-Facenda
- 22 Stambena zgrada Zec
- 23 Crkva Navještenja, Komolac
- 24 Ljetnikovac Đona Restića
- 25 Crkva Velike Gospe s grobljem u Rožatu
- 26 Samostan s crkvom Pohodenja Marijinog
- 27 Stambeno-gospodarski kompleks s mlinicom, Prijevor
- 28 Crkva Sv. Nikole, Dračevo Selo
- 29 Ljetnikovac Crijević-Fouque
- 30 Ljetnikovac nepoznatog vlasnika s kapelicom
- 31 Ljetnikovac Klementa Gučetića-Zbutega-Lazarević
- 32 Ljetnikovac Zamagna
- 33 Ljetnikovac Bunić
- 34 Ladanjsko-gospodarski kompleks Pozza-Bassegli-Krtica
- 35 Ljetnikovac Gučetić-Vodnica
- 36 Ljetnikovac Pehovac
- 37 Ljetnikovac Ranjina-Zamanja-Podić
- 38 Termoterapija, Mokošica
- 39 Ljetnikovac Gradi
- 40 Ljetnikovac Bobali na Mirinovu
- 41 Crkva Presvetog Spasitelja
- 42 Crkva Gospe od Vodica (Gospa od Zdravlja) s grobljem
- 43 Ostaci crkve sv. Pankracija iznad Petrova Sela
- 44 Ostaci crkve sv. Mihajla u Gornjoj Čajkovici
- 45 Gospa Anuncijata
- 46 Spomen kapelica sv. Nikole, Sustjepan

VALORIZACIJA KULTURNOG KRAJOBRAZA RIJEKE DUBROVAČKE

AUTORI

Joško Belamarić, voditelj
Ana Šverko
Igor Belamarić, krajobrazni arhitekt

STRUČNA SURADNJA

Matko Matija Marušić
Maja Nodari

RECENZENTI

dr. sc. Katarina Horvat-Levaj
dr. sc. Marko Špikić

FOTODOKUMENTACIJA LJETNIKOVACA

Matko Matija Marušić
Ivan Vigjen

LEKTURA

Mirko Sardelić

OBLIKOVANJE

Damir Gamulin

IZVRŠITELJ

Institut za povijest umjetnosti

NARUČITELJ

Dubrovačko-neretvanska županija
Upravni odjel za zaštitu okoliša i prirode
Vukovarska 16, 20000 Dubrovnik

ISBN 978-953-373-005-9

Split/Zagreb, 2021.

